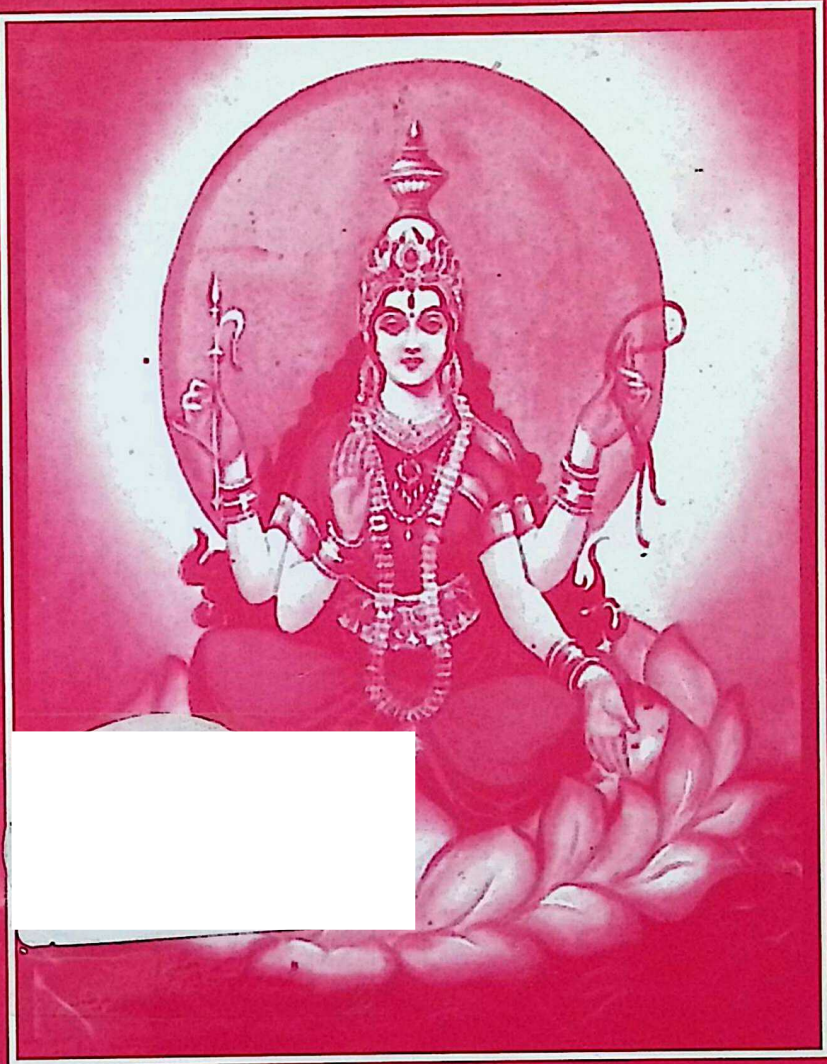
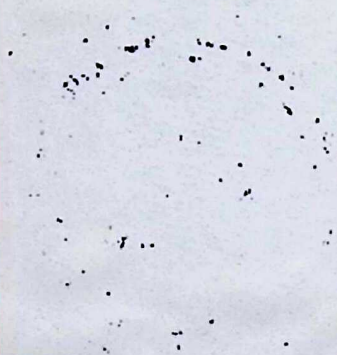

श्रीभुवनेश्वरी - चरितम्

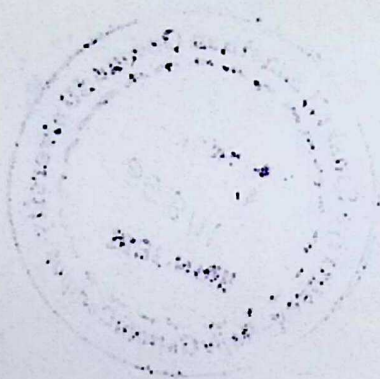
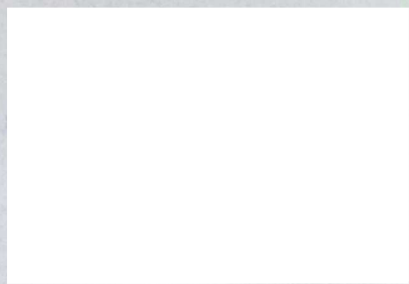

देवी-भागवते चाद्या प्रोक्ता श्रीभुवनेश्वरी ।
अष्टादश - पुराणानां मध्ये सर्वोत्तमं परम् ।
देवी - भागवतं नाम धर्म - कामार्थ - मोक्षदम् ॥
श्रीव्यासदेव-विरचित-श्रीदेवी-भागवत-तृतीय-स्कन्धाश्रितम् ।
श्रीसदाशिव - प्रहराजः

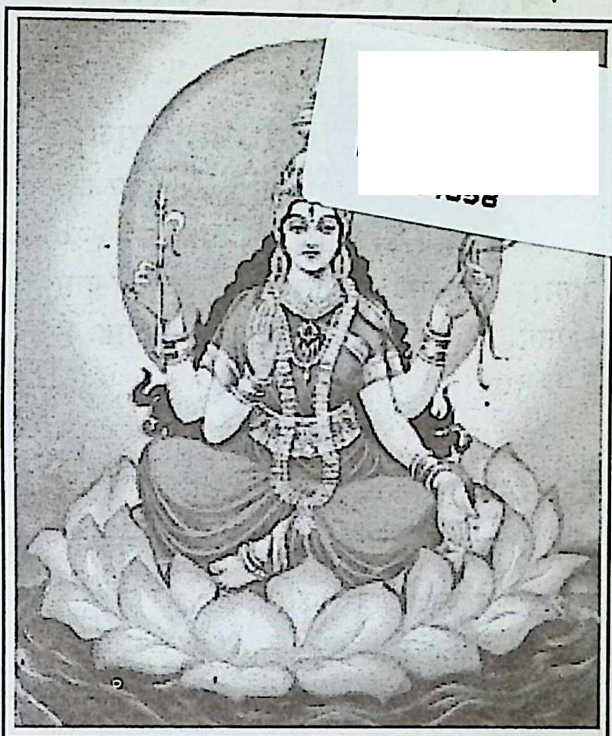

Forwarded free of cost with the compliments of
Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed university)
New Delhi

तंत्र/आगम

श्रीभुवनेश्वरी - चरितम्

देवी-भागवते चाद्या प्रोक्ता श्रीभुवनेश्वरी ।

अष्टादश - पुराणानां मध्ये सर्वोत्तमं परम् ।

देवी - भागवतं नाम धर्म - कामार्थ- मोक्षदम् । १९/२३

श्रीदेवी - भागवत - महापुराणस्य पूज्य-महर्षि - श्रीव्यासदेव -
विरचितस्य तृतीय-स्कन्धाश्रितम् ।

सम्पादकः- प्राचार्यो डक्टर - सदाशिव - प्रहराजः,

पूर्वतनः संस्कृत - प्राचार्यः,

गङ्गाधर - मेहेर - स्वयंशासित - सर्वकारीय - महाविद्यालयः,

सम्बलपुरम्, ओडिशा, भारतवर्षम् ।

श्रीभुवनेश्वरी - चरितम्

प्रकाशकः

प्रफेसर - डक्टर - सदाशिव प्रहराजः

स्थानं - देहरिपालिः, पत्रालयः - बुढारजा,

मण्डलम्-सम्बलपुरम्, (दूरभाषः - ०६६३-२५२०२०३)

ग्रामः - लतारः, पत्रालयः - ब्रजराज-पुरम्,

मार्गः - रणपुरं, मण्डलं - नयागडः ।

प्राप्ति - स्थानानि :-

१. श्रीराम - मन्दिरं, भुवनेश्वरम् ।
२. श्रीजगन्नाथ-मन्दिरं, सद्ग्रन्थ - निवेतनं, पुरी ।
३. प्रफेसर सदाशिव प्रहराजः ।
४. डक्टर सुवास चन्द्र दाशः
अभिज्ञः अध्यापकः, संस्कृत-विभागः, वाणी-विहारम्,
भुवनेश्वरम्, दूरभाषः-२५८३३०३

मुद्रणम् - श्रीगुरु-गौराङ्ग-प्रेस ट्रष्ट,

ISKCON, IRC Village, भुवनेश्वरम् - १५

प्रथम-संस्करणम्

श्रीकृष्णाब्दः - ५२३६ - ख्रीष्टाब्दः, २०१०

प्रकाशकेन सर्वं स्वत्वं संरक्षितम् ।

मूल्यम्- २०० रूप्यकाणि

श्रीदेवी - भागवत - माहात्म्यम्

संस्कृत-पुराणेषु परमपूज्य-महर्षि-श्रीव्यासदेव-विरचितस्य श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य महत्त्व-मत्यधिक-मस्ति । श्रीदेवीनां चरितादिविषये इदं पुराणं सर्वेषु देवी-पुराणेषु सर्वाधिकं प्रामाणिकं भवति । अस्मिन् महापुराणे द्वादश-स्कन्धेषु ३१८ अध्यायेषु अष्टादश-सहस्राणि १८,००० श्लोकाः सन्ति । अस्य महापुराणस्य माहात्म्यं संक्षेपेण सूच्यते ।

श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य माहात्म्यं श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे पञ्चसु अध्यायेषु विस्तरेण वर्तते । तत्र प्रथमाध्याये ५० श्लोकाः, द्वितीये ८२ श्लोकाः, तृतीये ५८ श्लोकाः, चतुर्थे ९१ श्लोकाः, पञ्चमे १०२ श्लोकाः इत्थं पञ्चसु अध्यायेषु मिलित्वा ३८३ श्लोकाः सन्ति । एषु श्लोकेषु केचन प्रधानाः श्लोका अधस्तात् सूच्यन्ते । इदं माहात्म्यं महर्षिः सूतः ऋषीन् प्रति कथयति । महर्षेः व्यासस्य शिष्यात् महर्षेः सूतात् भगवतो नारायणस्य, शिवस्य च पावनं चरितं श्रुत्वा पुनरपि श्रोतुकामास्ते मुनयः सविनयं सूतं महर्षिं प्रोक्तवन्तः - हे महर्षे ! अधुना वयं भवतो मुखारविन्दात् परमं पवित्रं पुराणं श्रोतुमिच्छामः, यस्य श्रवणेन मानवः क्लेशं विनापि इहलोके भोगं, परलोके मोक्षं च लभते । तथाहि -

अधुना श्रोतु - मिच्छामः पावनात् पावनं परम् ।

भुक्ति - मुक्ति - प्रदं नृणा - मनायासेन सर्वशः । १-१ ६

ऋषीणां प्रश्नान् श्रुत्वा सूतो महर्षिः कथितवान् -
हे ऋषयः ! युष्माभिः उत्तमः प्रश्नः पृष्टः । सर्वेषां जनानां
हितार्थं सर्व-शास्त्राणां सारं विस्तरेणाहं कथयिष्यामि ।

साधु पृष्टं महाभागा ! लोकानां हितकाम्यया ।

सर्व-शास्त्रस्य यत् सारं तद् वो वक्ष्याम्यशेषतः । ११-१८

सर्वेषां तीर्थानां, पुराणानां व्रतानां च यत् महत्त्वमस्ति
तदपेक्षया श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य महत्त्वम् अधिकं भवति ।
एतत् श्रुत्वा ऋषयः श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य विषये एतान्
प्रश्नान् कृतवन्तः - (१) तत् महापुराणं कीदृशम् ? (२) तस्य
श्रवणे को नियमः ? (३) कति - दिवसैः सम्पूर्ण-महापुराणस्य
श्रवणं करणीयम् ? (४) केन प्रकारेण तस्य पूजनं भवति ? (५)
के के मानवाः पूर्वम् इदं महापुराणं श्रुत्वा कान् कान्
स्वमनोरथान् पूर्णान् कृतवन्तः ? एतेषां प्रश्नानां-मुत्तर-क्रमेण सूतो
महर्षिः कथितवान् - भगवतो नारायणस्य अंशेन महर्षेः पितुः
पराशरस्य मातुः सत्यवत्याश्च पुत्रो व्यासो जातः । स वेदमन्त्रान्
ऋग्-यजुः-सामाथर्व-वेद-भेदेन चतुर्द्धा विभक्तवान् । अल्पबुद्धि-
सम्पन्नानां जनानां वेदमन्त्रा दुर्बोद्ध्याः, तेषां कृते अष्टादश
महापुराणानि महाभारतं च कृत्वा स सर्वाणि मां पाठितवान् ।
भोग-मोक्ष-प्रदायकं श्रीदेवी-भागवत-महापुराणं स स्वयं राजानं
जनमेजयं श्रावितवान् ।

राज्ञो जनमेजयस्य पिता परीक्षित् नृपतिः तक्षकेण सर्पेण
दष्टः सन् मृतो जातः । तस्य अस्वाभाविक - मृत्युकारणात्
मुक्ति-र्नाभवत् । अतएव पितुः मुक्ति-प्राप्तये यदा महर्षिं
व्यासदेवं स पृष्टवान्, तदा महर्षिः श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य
यथाविधि श्रवणं कुरु इति परामर्शं दत्तवान् । ततः स्वयं महर्षिः

व्यासदेवः श्रीपरमेश्वर्याः यथाविधि पूजन-पूर्वकं नव-दिवसेषु श्रीदेवी-भागवत-महापुराणं राजानं जनमेजयं श्रावितवान्। तस्य महापुराणस्य यथाविधि श्रवणानन्तरं तस्य पिता राजा परीक्षित् मुक्तिं प्राप्तवान्। एतत् ज्ञात्वा राजा जनमेजयः अत्यधिकम् आनन्दितो भूत्वा महर्षेः पूजनं कृत्वा तं प्रति आन्तरिकीं कृतज्ञतां प्रकाशितवान्। पूज्यः सूतो महर्षिः अस्य श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य अष्टादश-महापुराणेषु सर्वश्रेष्ठत्वं सूचयन् कथयति :-

अष्टादश - पुराणानां मध्ये सर्वोत्तमं परम्।

देवी - भागवतं नाम धर्म - कामार्थ - मोक्षदम्।

- श्रीदेवी - भागवत - माहात्म्यम् - १/२३

ये जना भक्त्या अस्य महापुराणस्य कथां शृण्वन्ति, ते स्वस्व-कार्येषु सिद्धिं नूनं लभन्ते। दिनं, दिनस्य अर्द्धं, मुहूर्तं, क्षणं वापि ये जना भक्त्या इदं महापुराणं शृण्वन्ति, तेषां दुर्गतिः कदापि नैव भवेत्। सर्वयज्ञ-सम्पादनेन, सर्वतीर्थ-स्नानेन, सर्वविध-दानेन च यत् पुण्यं प्राप्यते, तत् सम्पूर्णं फलम् अस्य महापुराणस्य एकवार-श्रवणेन लभ्यते। अमृतं यः पिबति, स एव अमरो भवति, परम् अस्य महापुराणस्य श्रवणं भक्त्या यः करोति, स स्वयम् अमरो भूत्वापि कुलस्य सर्वान् पुरुषानपि अमरान् करोति। अस्य महापुराणस्य एकस्य श्लोकस्य, श्लोकार्द्धस्य वा पठनेन नरो देव्याः प्रियो भवति। अस्य महापुराणस्य भक्त्या श्रवणेन पठनेन वा नरो भोगं मोक्षं च प्राप्नोति। अस्य महापुराणस्य भक्त्या श्रवणेन अपुत्रिकः पुत्रं, दस्त्रो धनं लभते, रोगी रोगात् च मुक्तो भवति। वन्ध्या, मृतवत्सा वा नारी इदं महापुराणं श्रुत्वा दीर्घायुषं पुत्रं लभते। तथाहि-

अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
रोगी रोगात् प्रमुच्येत श्रुत्वा भागवतामृतम् । १९-४६

श्रीदेवी-भागवतस्य माहात्म्ये द्वितीयाध्याये भगवान् श्रीकृष्णः
स्यमन्तक-मणि-धारिणः प्रसेनस्य अन्वेषणार्थं पुरवासिभिः सह वनं
गत्वा सिंहैः हतं प्रसेनं दृष्टवान्, ततः कियदूरे विल-समीपे हतं
सिंहमपि चापश्यत् । विल-समीपे अपेक्षार्थं पुरवासिनः कथयित्वा
श्रीकृष्णो विले प्रविश्य एकस्य शिशोः कण्ठे स्यमन्तकं मणिं
दृष्ट्वा यावद् ग्रहीतुमिच्छति, तावद् धात्री भीता रवं कृतवती,
रवं श्रुत्वा ऋक्षराट् जाम्बवान् समागतः, तेन सह बहु-दिनानि
यावद् घोरं युद्धं कृष्णः चकार ।

बहुदिनानि यावत् पुत्रमनागतं विलोक्य पिता वसुदेवः
अत्यन्तं चिन्तितो जातः । तदा देवर्षिः नारदः समागतः ।
पुत्रस्य प्राप्तये किं करिष्यामि इति सविनयं नारदं स पृष्टवान् ।
तदा देवर्षिः पुत्रस्य श्रीकृष्णस्य शीघ्रं प्राप्तये श्रीदेव्याः पूजनं
कृत्वा तस्याः श्रीदेवी-भागवत-पुराणस्य भक्त्या श्रवणं कुरु -
इत्थं परामर्शं दत्तवान्, तथाहि -

पुत्रप्राप्त्यै यदुश्चेष्ट ! देवी - माराधयांबिकाम् ।

तस्या आराधनेनैव सद्यः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । २०/३३

वसुदेवः सविनयं देवर्षिं नारदं श्रीदेवी -विषये, तस्याः
पूजा-विषये च पृष्टवान् । तदा देवर्षिः कथितवान् - श्रीदेव्या
माहात्म्यं विस्तरेण वक्तुं न कश्चित् क्षमः, संक्षेपेण कथयामि,
शृणु, इयं देवी सच्चिदानन्द-रूपिणी परात्परा भवति, यया इदं
जगत् परिव्याप्तम् । ब्रह्मा तामाराध्य जगत् सृजति, विष्णुः
तामाराध्य जगत् पालयति, रुद्रश्च तामाराध्य जगत् संहरति ।
तथाहि -

यदाराधनतो ब्रह्मा सृजतीदं चराचरम् । २/३७
 विष्णु-र्यत्-कृपया विश्वं विभर्ति भगवानिदम् ।
 रुद्रः संहरते यस्याः कृपापाङ्ग - निरीक्षणात् । २/३८

नवरात्र-विधानेन त्वं तस्या देव्याः पूजां कुरु, पुत्रं
 यथाशीघ्रं त्वमवश्यं प्राप्स्यसि ।

देवर्षेः नारदस्य परामर्शानुसारं वसुदेवः सर्वं यथाविधि
 कृतवान्, तत्र कृष्णो जाम्बवन्तं युद्धे पराजित्य तस्य कन्यया
 मणिना च सह पुराण-समाप्ति-समये समागतः । इत्थं पञ्चाध्यायेषु
 अस्य पुराणस्य माहात्म्यं विस्तरेण वर्णितमस्ति । अति-संक्षेपेण
 तदत्र सूचितमिति ।

श्रीदेवी-भागवत - महापुराणस्य आलोचिते तृतीयस्कन्धे
 त्रिंशत्सु (३०) अध्यायेषु मिलित-श्लोकसंख्या १७४८ भवति,
 तथा एतेषु अध्यायेषु उद्धृत-श्लोकसंख्या १२७ भवति ।

सूचीपत्रे तथा पुस्तके एकस्य अध्यायस्य विषयः सहृदयानां
 पाठकानां सुखबोधाय क, ख, इत्थं द्विधा विभक्तः सन्
 सूचितोऽस्ति ।

पाठविषयं शुद्धं कर्तुमान्तरिकी चेष्टा विहिता, तथापि
 कुत्र कुत्रचिद् यदि मुद्रणदोषा अन्ये वा दोषाः स्युः, तर्हि
 कृपया सहृदयाः पाठकाः सूचयिष्यन्ति, येन आगामिनि
 संस्करणे तेषां सशोधनं भविष्यतीति ।

२४. ४. २०१०

भुवनेश्वरम्

विनीतः

श्रीसदाशिव - प्रहराजः

श्रीदेवी - भागवत - महापुराणस्य प्रतिस्कन्धम्
अध्याय-सूचना, मुख्य - विषयाणां संक्षिप्ता सूचना च ।

स्कन्धः अध्यायाः मुख्य - विषयाः

- प्रथमः २० क) श्रीभुवनेश्वरी आद्या देवी आदिमाता, सा परमेश्वरी ।
ख) श्रीविष्णुकृतः मधु - कैटभयो - वर्धः ।
ग) श्रीशुकदेवाय एतन् - महापुराणोपदेशः ।
घ) महाराज-जनकस्य उपदेश-प्राप्तये शुकदेवस्य मिथिला-गमनम् ।
ङ) श्रीशुकदेवाय जनकस्य उपदेशः, श्रीशुकदेवस्य विवाहः, सन्तानाः ।
- द्वितीयः १२ क) श्रीव्यासदेवस्य जन्मादि-वर्णनम् ।
ख) महाराजस्य शन्तनो-गङ्गादेव्या सह विवाहः ।
ग) व्यासदेवात् पुत्र-त्रयोत्पत्तिः, पाण्डवानां जन्म ।
घ) सर्पयज्ञं कुर्वतो जनमेजयस्य आस्तीकेन महर्षिणा निवारणम् ।
- तृतीयः ३० क) श्रीभुवनेश्वरी-वर्णनम् ।
ख) श्रीहरिणा, श्रीब्रह्मणा, श्रीशिवेन च कृता श्रीदेवीस्तुतिः ।
ग) श्रीभुवनेश्वर्याः श्रीहरये, श्रीब्रह्मणे, श्रीशिवाय च पत्नी-प्रदानम् ।
घ) श्रीनवरात्र - विधि - वर्णनम् ।

स्कन्धः	अध्यायाः	मुख्य - विषयाः
		ड) श्रीरामचन्द्रस्य श्रीदेवी - पूजा, वर-प्राप्तिः, रावणवधः ।
चतुर्थः	२५	क) श्रीकृष्ण - जन्म - प्रसङ्गः । ख) महर्षिभ्यां नर-नारायणाभ्यां सह प्रह्लादस्य घोरयुद्धम् । ग) इन्द्रेण स्वकन्याया जयन्त्याः श्रीशुक्राचार्य-सेवार्थं प्रेषणम् । घ) श्रीकृष्ण - तपसा सन्तुष्टस्य श्रीशिवस्य पार्वत्याश्च तस्मै वरदानम् । ड) हरि-ब्रह्म-शिवादिभिर्देवैः उमा-रमा-दिभिर्देवीभिश्च परमेश्वरी आराध्या ।
पञ्चमः	३५	क) महिषासुरेण सह श्रीहरेः, श्रीब्रह्मणः, श्रीशिवस्य, इन्द्रादि-देवानां च युद्धे पराजयः । ख) देवानां तेजः-पुञ्जात् श्रीदेव्या आविर्भावः, तस्मै देवानां वाहनस्य आयुधानां च प्रदानम् । ग) श्रीदेवीकृतः वाष्कल-दुर्मुख-ताम्र-चिक्षुरादीनां महिषासुरस्य च वधः । घ) शुम्भासुर-पीडितानां देवानां स्तुत्या कौषिकी-देव्या आविर्भावः । ड) श्रीदेवीकृतो धूम्रलोचन-चण्ड-मुण्ड-रक्तबीज-निशुम्भ-शुम्भानां वधः ।
षष्ठः	३९	क) वृत्रासुरेण देवाः पराजिताः । ख) इन्द्रकृतः कपटेन वृत्रासुर-वधः ।

स्कन्धः	अध्यायाः	मुख्य - विषयाः
		ग) नहुषस्य इन्द्रपदे अभिषेकः, पतनं च । घ) स्त्रीत्वं प्राप्तस्य नारदस्य विवाहः, तस्य बहु-सन्तानानां युद्धे मृत्युः । ङ) स्त्रीरूपस्य नारदस्य स्वपूर्व-रूप-प्राप्तिः । च) श्रीभगवती-महिमा ।
सप्तमः	४०	क) सूर्यवंशीय - चन्द्रवंशीय - नृपाणां वर्णनम् । ख) सुकन्या - च्यवनयोः कथा । ग) हरिश्चन्द्रस्य कथा । घ) पार्वत्या हिमालय-भवने जन्म । ङ) श्रीदेवी-गीता / श्रीभगवती-गीता ।
अष्टमः	२४.	क) श्रीविष्णो -र्वराहेण अवतारेण धराया उद्धारः । ख) भारतवर्ष - माहात्म्यम् । ग) सूर्य-चन्द्रयोः गति -निरूपणम् । घ) अतल-वितलादि-सप्ताधो-लोकानां वर्णनम् । ङ) नरकाणां विवरणम् ।
नवमः	५०	क) उमा-राधा-लक्ष्मी-सावित्री-सरस्वतीनां प्रकृति-देवीनां वर्णनम् । ख) श्रीसरस्वत्याः स्तोत्र-पूजादि-वर्णनम् । ग) सावित्री - चरितम् । घ) महालक्ष्मी-चरितम् । ङ) स्वाहा-स्वधा-दक्षिणादि-देवीनां वर्णनम् ।

स्कन्धः	अध्यायाः	मुख्य - विषयाः
दशमः	१३.	क) स्वायम्भुवस्य मनोः आख्यानम् । ख) विन्ध्य-गिरिणा सूर्यमार्ग-निरोधः । ग) अगस्त्येन महर्षिणा विन्ध्यावरोध- निवारणम् । घ) स्वरोचिष-चाक्षुष-सावर्णि-मनूनाम् आख्यानम् । ङ) महाकाली - महालक्ष्मी - महासरस्वती - देवीनां चरितम् ।
एकादशः	२४	क) बहुविध - रुद्राक्षाणां वर्णनम् । ख) भस्मनो महिमा । ग) त्रिसन्धानां वर्णनं माहात्म्यं च । घ) बलि - वैश्वदेवादि - वर्णनम् । ङ) रोगापमृत्यु - निवारणार्थं पूजनम् ।
द्वादशः	१४	क) श्रीगायत्री - कवच-हृदय-स्तोत्र-वर्णनम् । ख) श्रीगायत्री - सहस्रनाम - वर्णनम् । ग) श्रीमणिद्वीप - वर्णनावसरे लोह- कांस्यादि - शाला-वर्णनम् । घ) चिन्तामणि - गृहे श्रीभुवनेश्वर - श्रीभुवनेश्वरी - वर्णनम् । ङ) राज्ञो जनमेजयस्य श्रीदेवीयज्ञ - संपादनेन पितुः मोक्षप्राप्तिः । च) श्रीदेवीभागवत - महापुराणस्य - माहात्म्यम् ।

अध्यायाः ३१८

इति श्रीदेवी-भागवत-पुराणस्य संक्षिप्तं सूचीपत्रं समाप्तम् ।

सूचीपत्रम्

अध्यायः	विषयः	पृष्ठा
---------	-------	--------

श्रीपरमेश्वरी - श्रीभुवनेश्वरी

सुधा-सिन्धु-मध्ये मणिद्वीपे श्रीभुवनेश्वरी

प्रथमः अंशः (१-५ अध्यायाः)

१.	क. राज्ञो जनमेजयस्य महर्षिं व्यासं प्रति
ब्रह्माण्डोत्पत्तिं त्रिदेवान् चाश्रित्य प्रश्नाः ।	१
	ख. जनमेजयस्य प्रश्नानां श्रीब्रह्मदेवस्य उत्तराणि ।	
२	क. राज्ञो जनमेजयस्य प्रश्नोत्तर-क्रमेण ब्रह्मणः
स्वानुभूति - वर्णनम् ।	३
	ख. श्रीदेव्या निर्देशेन श्रीहरि- ब्रह्म-शिवानां रथे
उपविश्य आकाशे गमनम् ।	
३	क. श्रीदेवीदत्त-विमाने श्रीहरि - ब्रह्म-शिवानां
विविध- लोक-दर्शन-पूर्वकं श्रीमणिद्वीप-प्राप्तिः ।	५
	ख. सुधा-समुद्रस्थिते मणिद्वीपे त्रिदेवानां
श्रीभुवनेश्वरी - दर्शनम् ।	
४	क. श्रीभगवत्या नखदर्पणे त्रिदेवानां सम्पूर्ण-
ब्रह्माण्ड - दर्शनम् ।	८

सुधा-सिन्धु-मध्ये मणिद्वीपे श्रीभुवनेश्वरी

	ख. भगवता विष्णुना कृता श्रीदेव्याः स्तुतिः ।	
५	क. श्रीशिवकृतां श्रीभुवनेश्वरी-स्तुतिः ।	१३
	ख. श्रीब्रह्मदेवकृतां श्रीभुवनेश्वरी -स्तुतिः ।	

द्वितीयः अंशः (६-१० अध्यायाः)

६	क. श्रीपरमेश्वरी-कृतं स्वतत्त्व-निरूपणम् ।	१८

अध्यायः	विषयः	पृष्ठा
---------	-------	--------

- ख. श्रीहरये, श्रीब्रह्मणे, श्रीशिवाय च श्रीदेव्या
क्रमेण श्रीमहालक्ष्मी- श्रीमहासरस्वती-
श्रीमहाकालीनां पत्नीरूपेण प्रदान-पूर्वकं
स्वस्वकर्म- संपादनाय उपदेशः ।
- ७ क. श्रीब्रह्मदेवेन कृतं निर्गुणस्य श्रीपरमात्मनः २२
निर्गुणाया आदिशक्तेश्च वर्णन - पूर्वकं
सात्त्विक-राजस-तामस- शक्तीनां वर्णनम् ।
- ख. पञ्चतन्मात्राणां ज्ञानेन्द्रिय ऽ कर्मेन्द्रियाणां च
पञ्चीकरणेन सृष्टेः वर्णनम् ।
- ८ क. श्रीब्रह्मदेव - कृतं सत्त्व - रज - स्तमो - गुणानां २५
लक्षणं स्वरूपं च ।
- ख. ब्रह्माण्डोत्पत्तिः, सत्त्व-रज-स्तमो -गुणेषु
एक-गुणस्य वृद्धौ किं किं भवति, तथा
गुणानां धर्माः ।
- ९ क. गुणानां परिज्ञानाय तेषां लक्षण-कथन-पूर्वकं २९
श्रीपरमेश्वरी सर्वपूज्या इति प्रतिपादनम् ।
- ख. श्रीदेवी-यज्ञानुष्ठानाय श्रीव्यासदेवस्य जनमेजय-
नृपाय उपदेशः श्रीदेवी- बीजमन्त्रस्य-महिमा ।
- १० क. श्रीहरि - ब्रह्म -हरादि -देवानां जननी श्रीपरमेश्वरी ३२
श्रीभुवनेश्वरी सर्वेषां- देव- मानवादीनां
पूजनीयतमा ।
- ख. देवदत्त-पुत्रस्य उत्तथ्यस्य आख्यानम् ।
- तृतीयः अंशः (११-१५ अध्यायाः)
- ११ क. सत्यव्रतस्य आत्मग्लानिः, व्याध-वृत्तान्तः । ३५
- ख. सारस्वत - बीजमन्त्रोच्चारणस्य महत्त्वम् ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठा
१२ क.	सात्त्विक - राजस - तामस - यज्ञानां वर्णनं तथा पाण्डवानां राजसूय-यज्ञ-वर्णनम् । -	३८
ख.	मानस-यज्ञ-महिमा, पितुः परिक्षितो राज्ञ उद्धाराय श्रीव्यासदेवस्य जनमेजयं प्रति उपदेशः ।	
१३ क.	त्रिदेवानां स्व-स्व-लोक-रचनम् ।	४३
ख.	श्रीविष्णोः श्रीदेवीयज्ञ - सम्पादनेन सर्वदेव - श्रेष्ठत्व - प्राप्तिः ।	
१४ क.	ध्रुवसन्धि-नृपस्य युद्धे मृत्युः	४७
ख.	राज्ञो मृत्यौ सपत्नी-द्वयस्य पित्रो-र्विवादः ।	
१५ क.	राज्ञो युधाजितो राज्ञो वीरसेनस्य च युद्धम् ।	५०
ख.	राज्ञो मृत्यौ राज्ञ्या मनोरमायाः प्रतिक्रिया ।	
	चतुर्थः अंशः (१६-२० अध्यायाः)	
१६ क.	सुदर्शनस्य वधाय राज्ञा युधाजितः प्रचेष्टा ।	५४
ख.	चिन्तिताया मनोरमाया अनुरोधेन भारद्वाजस्य युधाजितं प्रति परामर्शः ।	
१७ क.	राजानं युधाजितं प्रति प्रधानामात्यस्य परामर्शः ।	५७
ख.	बालकस्य सुदर्शनस्य कामराज - बीजमन्त्र-जपेन श्रीदेवी सन्तुष्टा तस्मै प्रत्यक्षं दर्शनं दत्त्वा उपदेशः ।	
१८ क.	राजकुमारी शशिकला श्रीदेव्या निर्देशेन सुदर्शनं मनसा पतिं वृतवती, तस्य चरितम् ।	६०
ख.	राजा सुबाहुः स्वकन्याकृते स्वयंवरं यदा कारयामास तदा शशिकलायाः प्रतिक्रिया ।	
१९ क.	मातुः स्वकन्यायाः शशिकलायाः प्रबोधने तस्याः प्रतिक्रिया ।	६४

अध्यायः	विषयः	पृष्ठा
---------	-------	--------

ख. स्वयंवर-सभां प्राप्ते सुदर्शने तत्र समुपस्थितानां राज्ञां राजकुमाराणां च प्रतिक्रिया ।

२० क. स्वयंवरे समागतानां राज्ञां सुदर्शनं प्रति ६८
स्वयंवरे आगमन-कारण-प्रश्ने कृते सुदर्शनस्य उत्तरम् ।

ख. राज्ञः सुबाहोः स्वकन्यायाः शशिकलायाः प्रबोधने तस्याः प्रतिक्रिया ।

पञ्चमः अंशः (२१-२५ अध्यायाः)

२१ क. राज्ञा सुबाहुना नृपाणां समक्षं स्वकन्याया ७३
इष्टाप्रकाशे कृते युधाजितः प्रतिक्रिया ।

ख. पितुः, मातुश्च स्वकन्यायाः शशिकलाया पुनः प्रबोधनस्य प्रतिक्रिया ।

२२ क. शशिकलायाः सुदर्शनेन सह स्वपितृभवने ७८
गुप्तस्थाने यथाविधि विवाहः ।

ख. विवाह-वार्त्ता प्राप्य नृपाणा सुबाहुं प्रति क्रोधप्रकाशं तेषां कन्या-सहितस्य सुदर्शनस्य मार्गावरोधः ।

२३ क. मार्गे युधाजितो राज्ञस्तथा अन्यनृपाणां ८२
सुदर्शनेन सह संग्रामः श्रीदुर्गादेव्या कृतं शत्रुजितो युधाजितश्च वधः ।

ख. कृतज्ञस्य राज्ञः सुबाहोः श्रीदुर्गादेव्याः स्तुतिः ।

२४ क. श्रीदेव्याः काशीनगरे सर्वदा अवस्थानाय ८७
राज्ञः सुबाहोः प्रार्थना, तं प्रति श्रीदेव्या उपदेशः ।

अध्यायः	विषयः	पृष्ठा
	ख. सुदर्शनस्य, श्रीदेवी-स्तुतिः श्रीदेवी-विषये राज्ञः प्रतिः सुदर्शनस्य कथनं, तस्य अयोध्यां प्रति गमनं च ।	
२५ क.	सुदर्शनेन शत्रुजितो मातुः सान्त्वनम् ।	९२
ख.	सुदर्शनेन अयोध्यायां, राज्ञा सुबाहुना काश्यां च श्रीदेव्या दुर्गाया मूर्तिस्थापनम् ।	
	षष्ठः अंशः (२६-३० अध्यायाः)	
२६ क.	नवरात्र - पूजाविधि-वर्णनम् ।	९५
ख.	नवरात्र-पूजायां कुमारी-पूजार्थं प्रशस्त-कन्या- वर्णनम् ।	
२७ क.	कुमारी-पूजायां निषिद्ध-कन्यानां वर्णनम् ।	१००
ख.	नवरात्र-व्रत-माहात्म्यम् सुशील-नामधेयस्य वणिज उपाख्यानम् ।	
२८ क.	श्रीराम-चरितं, प्रारम्भात् श्रीरामचन्द्रस्य मृगानुगमनं यावद् वर्णनम् ।	१०४
ख.	श्रीरामस्य मृगानु-गमनात् प्रारभ्य सीतां प्रति रावणस्य मनोभाव-प्रकाशः ।	
२९ क.	रावणेन श्रीसीताया हरणेन श्रीरामस्य शोकः ।	१०९
ख.	शोकाकुलस्य श्रीरामचन्द्रस्य लक्ष्मणकृतम् आश्वासनम् ।	
३० क.	देवर्षेः नारदस्य नवरात्र-पूजा-करणाय श्रीरामं प्रति परामर्शः ।	११४
ख.	श्रीरामचन्द्रेण नवरात्र- पूजा कृता । प्रसन्नायाः श्रीदेव्याः वरदानेन श्रीरामचन्द्रस्य रावणोपरि विजयप्राप्तिः ।	

श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी

सृष्ट्यादौ तु स एवायं तदर्द्धाङ्गो महेश्वरः ।
 वामाङ्गे सन्निषण्णाऽस्य देवी श्रीभुवनेश्वरी ।
 वर-पाशा-ङ्कुशाभीति- लसद्-बाहु-चतुष्टया ।
 कोटि-कोटि-रवीन्दूनां कान्तिं या बिभ्रती परा ।
 - श्रीदेवी-भागवते - १२/१२/१४, १७, ३०, ३२

सुधासिन्धु - मध्ये मणिद्वीपे श्रीभुवनेश्वरी

श्रीदेवी-भागवते महापुराणे तृतीयः स्कन्धः

प्रथमोऽशः (१-५ अध्यायाः)

प्रथमोऽध्यायः

क - राज्ञो जनमेजयस्य महर्षि व्यासं प्रति ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिं, त्रिदेवान् चाश्रित्य प्रश्नाः ।

महाराजो जनमेजयः सविनयं महर्षि व्यासदेवं पृच्छति, 'हे मुनिवर ! भवता अम्बायज्ञ-विषये पूर्वं प्रोक्तं, तत् श्रुत्वा मम मनसि अनेके पश्ना जाता - यथा सा अम्बा देवी कीदृशी ? किं गुणा सा ? कुत्र कथं सा समुत्पन्ना ? तस्या अम्बाया यज्ञः कीदृशः ? तस्य यज्ञस्य स्वरूपं विधानं वा कीदृशम् ? हे सर्वज्ञ ! दयानिधे ! कृपया सर्वं कथयतु । पुनः हे मुनिवर ! ब्रह्माण्डस्य उत्पत्ति-विषये 'विस्तरेण कथयतु । ब्रह्मा, विष्णुः रुद्रः एते सगुणाः त्रयो देवाः क्रमेण सृष्टि-पालन-संहार-कारका इति मया श्रुताः । किं ते स्वाधीनाः, पराधीना वा कृपया कथयतु । तेषां त्रयाणां देवानां जन्मादि-विषये भवान् विस्तरेण कृपया वर्णयतु, अहं तेषां विषयं श्रोतुम् अतिशय-मिच्छुकोऽस्मि, तथाहि -

ब्रह्मा	विष्णुश्च	रुद्रश्च	त्रयो देवा मया श्रुताः ।
सृष्टि-पालन	- संहार-	कारकाः	सगुणा-स्त्वमी । ४।
स्वतन्त्रास्ते	महात्मानः	पाराशर्य !	वदस्व मे ।
आहोस्वित्	परतन्त्रास्ते	श्रोतुमिच्छामि	सांप्रतम् । ५।

ख - राज्ञा जनमेजयेन कृतानां प्रश्नानां श्रीव्यासदेव-कृत-मुत्तरम् ।

एतेषां बहूनां गूढानां प्रश्नानां श्रवणं कृत्वा महामुनि-र्वेदव्यासः राजानं जनमेजयं कथितवान् - हे राजन् ! त्वया अनेके जटिलाः प्रश्नाः कृताः । एषां प्रश्नानां विषये अहं पूर्वं

गङ्गातीरे संस्थितं ममाश्रमं समागतं देवर्षिं नारदं सविनयं
पृष्ठवान् - हे सर्वज्ञ ! मुनिवर ! अस्य दृश्यमानस्य विशालस्य
संसारस्य कः परमः कर्त्ता ? कस्मात् देवात् इदं विशालं
ब्रह्माण्डं नित्यम् अनित्यं वा समुत्पन्नम् ? केचन विज्ञा
सदाशिवं महेश्वरं महादेवं सर्वस्य कारणं कथयन्ति ? अन्ये
विद्वांसः सर्वेषां प्रभुं विष्णुं ब्रह्माण्डस्य परमं कारणं कथयन्ति ।
अन्ये पण्डिताः इन्द्रं, सूर्यं, वरुणं, चन्द्रं, वह्निं, पवनं, यमं,
कुवेरं, गणेशं च ब्रह्माण्डस्य कारणं कथयन्ति ।

अन्ये आचार्या आदिशक्तिं महेश्वरीं, वैष्णवीं, शङ्करीं,
ब्राह्मीं, वासवीं, वारुणीं महालक्ष्मीं, वेदमातरं गायत्रीं च
ब्रह्माण्डस्य कारण-रूपां कथयन्ति । अन्ये ज्ञानिनः अरूपं व्यापकं
निरञ्जनं निराकारं वेदोपनिषत्सु वर्णितं ब्रह्म ब्रह्माण्डस्य कारणं
कथयन्ति । अन्ये विज्ञाः सहस्र-मस्तकं, सहस्र-नयनं, सहस्र-
कर्णं सहस्र-पादं पुरुषोत्तमं विष्णुं ब्रह्माण्डस्य कारणं वदन्ति ।
अन्ये केचन नास्तिका इदं ब्रह्माण्डं स्वभावोत्थं ईश्वरेण न
सृष्टमिति कथयन्ति । इत्थं हे सर्वज्ञ ! देवर्षे ! मम मनसि
अनेके सन्देहाः संजायन्ते । को धर्मः ? कश्च पुनः अधर्मः ?
सत्य-धर्म-परायणा देवाः कथं दुष्टै-रसुरैः पीड्यन्ते - इत्थं
नानाप्रश्नैः व्याकुलं मे मानसं भवति । आविले मोहजले
मज्जन्तम्, उन्मज्जन्तं कृपया भवान् ज्ञानपोतेन मां तारयतु
इति । तथाहि पुराणे -

अतो मे हृदयं तात ! वेपतेऽतीव संशये ।४८।

कुरु मेऽसंशयं चेतः समर्थोऽसि महामुने !

ब्राहि संसार-चार्धे-स्त्वं ज्ञान-पोतेन मां मुने !!४९।

मज्जन्तं चोत्पतन्तं च मग्नं मोह-जलाविले ॥५०

द्वितीयोऽध्यायः

क - राज्ञो जनमेजयस्य प्रश्नोत्तर - क्रमेण ब्रह्मणः स्वानुभूति-
वर्णनम् ।

व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! त्वं यान् अतीव
गूढान् प्रश्नान् मां पृष्ठवान्, तानेव प्रश्नानहं पूर्वं ममाश्रमं
समागतं देवर्षिं नारदं सविनय-मपृच्छम् । मम प्रश्नानाम् उत्तर-
क्रमेण देवर्षि-रकथयत् यत् तानेव प्रश्नान् स एकदा स्वपितरं
ब्रह्मदेवं पूर्व-मपृच्छत् - हे पितः । इदं दृश्यमानं ब्रह्माण्डं
भवता, विष्णुना रुद्रेण वा केन कृतम् ? को देवेषु सर्वश्रेष्ठो
देवो यः सदा पूजनीयः ? अहं कं सर्वेश्वरं पूजयामि तत् न
जानामि, तथाहि -

गत्वाहं पितरं स्थाने ब्रह्माण - ममितौजसम् ।

अपृच्छं यत्त्वया पृष्ठं व्यासाद्य प्रश्न - मुत्तमम् ॥३

पितः ! कुतः समुत्पन्नं ब्रह्माण्ड- मखिलं विभो !

भवत् - कृतेन वा सम्यक् किं वा विष्णुकृतं त्विदम् ॥४

रुद्रकृतं वा विश्वात्मन् ! ब्रूहि सत्यं जगत्पते !

आराधनीयः कः कामं सर्वोत्कृष्टश्च कः प्रभुः ? ॥५

तदा लोक-पितामहो ब्रह्मा आत्मीयां पूर्वा-मनुभूतिम्
उत्तरक्रमेण कथितवान् । हे सुत ! नारद ! त्वया अनेके
जटिलाः प्रश्नाः कृताः । एतेषां प्रश्नाना- मुत्तर-क्रमेण अहं
स्वकीयां पूर्वामनुभूतिं प्रकाशयामि । पुरा संसारे एकार्णवे जाते
सर्वत्र जलमेव जल-मासीत् । तदा अनन्त-शयने सुप्तस्य
भगवतो नारायणस्य नाभि-कमलात् अहं समुत्पन्नः । तदा
सर्वत्र विलोक्य अहं न सूर्यं, न चन्द्रं न वृक्षान् न
पर्वतान् किमपि दृष्टवान् । कुतोऽहं जातः ? को मे त्राता ?
इति चिन्तितवानहम् । सर्वत्र जलमेव दृश्यते, जलस्य आधारभूता

भूः नैव दृश्यते । बहिः पङ्कजं कथमुत्पन्नं यतोऽहं जातः ? ततो जलं प्रविश्य भूमे-रन्वेषणं सहस्र-वर्ष-पर्यन्तं कृत्वा भूमिं नाहं प्राप्तवान् । तत आकाशवाणी जाता- “तपस्यां कुरु” । ततोऽहं पद्मे सहस्र-वर्षाणि यावत् तपः कृतवान् ततः “सृजेति” आकाशवाणीं श्रुत्वा अहं किं सृजामीति विमूढो जातः । ततो द्वौ महाकायौ भयङ्करो दैत्यौ मधु-कैटभौ दृष्ट्वा अहमतीव भीत आसम् ।

तत्र जलमध्ये अनन्त-शयने सुप्तं चतुर्भुजं मेघश्यामं जगन्नाथ-महं दृष्टवान् । तदा अहं चिन्तयित्वा श्रीविष्णोः शरीरे स्थितां निद्रादेवीं स्तुतवान् ।

मम स्तुत्या प्रसन्ना निद्रादेवी श्रीविष्णोः शरीरं परित्यज्य यदा आकाशे स्थिता, तदा स निद्रामुक्तो जातः । ततो मया प्रार्थितः श्रीविष्णुः मधु-कैटभाभ्यां सह पञ्च-सहस्र-वर्षाणि युद्धं कृत्वा तौ मारितवान् । तदा भगवान् शिवः तत्रागतः । तदा अस्माभिः त्रिभिः देवैः मनोहरा देवी आकाशे दृष्टा संस्तुता च ।

ख - श्रीदेव्या निर्देशेन हरि-ब्रह्म-शिवानां रथे उपविश्य आकाशे गमनम् ।

तदा श्रीदेवी कृपा-दृष्ट्या अस्मान् त्रीन् देवान् विलोक्य कथितवती - हे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ! यूय सर्वे स्वस्व-कार्याणि निरलसाः सन्तः सम्पादयत । स्व-स्व-निवासं कृत्वा तत्र निवसत । चतुर्विधाश्च जरायुज-स्वेदजाण्डजो-द्भिज्जाः प्रजाः सृजत, तथाहि पुराणे-

❧ काजेशाः स्वानि कार्याणि कुरुष्वं समतन्द्रिताः । ३२ ।

प्रजा-श्चतुर्विधाः सर्वाः सृजध्वं स्वविभूतिभिः । ३४ ।

❧ काजेशाः = क + अज + ईशः = कः = ब्रह्मा + अजः = हरिः + ईशः = शिवः ।

हे नारद ! आकाशे स्थितायाः श्रीदेव्या इमां मधुरां
वाणीं निशम्य वयं सर्वे ब्रह्मविष्णु-शिवाः तां कथितवन्तः,
हे मातः ! भूमिर्नास्ति, सर्वत्र जलमेव जलम्, अतएव प्रजाः
स्रष्टुं वयं सर्वथा असमर्था एवेति अस्माकं वचनं श्रुत्वा
श्रीदेवी मन्दहासं कृतवती, तदा तत्क्षणात् एकं विमान-
मागतम् । श्रीदेवी कथितवती-सर्वे यूयं तत्र विमाने उपविशत,
अहं युष्मान् अद्भुतं किमपि दर्शयिष्यामि । श्रीदेव्या
निर्देशानुसारं वयं तस्मिन् रम्ये विमाने उपविष्टाः । ततः
श्रीदेवी आत्मशक्त्या विमान-माकाशे चालितवती । तथाहि
पुराणे-

सोपविष्टां - स्ततो दृष्ट्वा देव्यस्मिन् विजितेन्द्रियान् ।४०।

स्वशक्त्या तद् विमानं वै नोदयामास चाम्बरे ।४१।

तृतीयोऽध्यायः

क - श्रीदेवीदत्त-विमाने श्रीहरि-ब्रह्म-शिवानां विविध-
लोक-दर्शन-पूर्वकं श्रीमणिद्वीप-प्राप्तिः ।

हे नारद ! तद् विमानं मनोवेगेन यत्र स्थाने गतं,
तत्र जलं नासीत्, पृथिवी तत्रासीत्, वृक्षाः फलैः परिपूर्णाः
कोकिलानां रवैश्च मुखरिता आसन् । पुरुषाः, पशवो, नद्यः,
कूपाः सरोवरा निर्झराः तत्रासन् । अग्रे दिव्य-प्राचीर-शोभितं
यज्ञशाला-युक्तं नानाहर्म्य-विराजितं पुरं देवा दृष्टवन्तः, यत्र
राजा मुगयार्थं वनं गच्छति स्म । क्षणेन विमानं स्वर्गस्य
नन्दनवने प्राप्तम्, तत्र पारिजातस्य - तरोर्मूले दिव्या धेनुः
सुरभिः आसीत् । देवा, गन्धर्वा, अप्सरसः तथा शच्या सह
देवराज इन्द्र-स्तत्र दृष्टः ।

ततो विमानं मनोवेगेन गत्वा ब्रह्मलोके प्राप्तम् । तत्र
ब्रह्माणं विलोक्य सर्वे वयं विस्मिताः, तत्र सागराः सरितः
पर्वताश्च आसन् । हरिहरौ मां पृष्ठवन्तो-कोऽयं ब्रह्मा ? अहं
तं ब्रह्माणं न जानामि इति उक्तवान् । क्षणाद् विमानं
कैलास-शिखरे प्राप्तम् । कैलास -गिरेः वृषभ-मारुह्य भगवान्
शिवः नन्दि-प्रभृतिभिः गणैः सह आगच्छन् दृष्टः । ततो
विमानं वायुवेगेन चलित्वा वैकुण्ठे प्राप्तम् । तत्र पीताम्बरः
चतुर्भुजः पद्मनयनो भगवान् विष्णु -दृष्टः । तत्र विष्णुं
विलोक्य वयं सर्वे विस्मिताः, तथाहि -

दृष्टः शतक्रतु-स्तत्र (स्वर्गे) पौलोम्या सहितः प्रभुः । ११ ।

ब्रह्मलोकं तदा दिव्यं सर्व - देव-नमस्कृतम् ।

तत्र ब्रह्माण - मालोक्य विस्मितौ हर-केशवौ । १५ ।

कैलास - शिखरे प्राप्तं रम्ये यक्ष - गणाञ्चिते । १९ ।

वैकुण्ठ - सदनं प्राप्तं रमा - रमण - मन्दिरम् । २६ ।

सदनाग्रे ययौ ताव - ध्वरिः कमल - लोचनः । २७ ।

ख- सुधा-समुद्र-स्थिते मणिद्वीपे त्रिदेवानां श्रीभुवनेश्वरी-
दर्शनम् ।

हे नारद ! ततो विमानं वायुवेगेन चलितम् ।
सुधासमुद्रः संप्राप्तः । जलजन्तुभिः परिपूर्णः चञ्चल-तरङ्गैः असौ
समुद्रः शोभित आसीत् । तत्र समुद्रमध्ये मन्दार-परिजाताद्यैः
वृक्षैः विराजितो मणिमयो द्वीपो विराजते, तत्र शिवाकारः
एको मनोहरः पर्यङ्कः शोभते । तस्मिन् पर्यङ्के देवी श्रीपरमेश्वरी
भुवनेश्वरी रक्त-माल्याम्बर-धरा, रक्त-गन्धानुलेपना, विद्युत्कोटि-
समप्रभा, सुचारुवदना उपविष्टा विराजते । श्रीदेवी आत्मनः
चतुर्भिर्बाहुभिः वरं, पाशम्, अङ्कुशम्, अभयञ्च दधती शोभते ।
अरुणवर्णा श्रीदेवी करुणामूर्ति-र्भवति । सर्वालंकार-शोभिता

मन्दस्मित - मुखाम्बुजा देवी सखीवृन्दैः सदा स्तुता देवैः दृष्टा ।

सुधा - समुद्रः संप्राप्तो मिष्टवारि - महोर्मिमान् ।

यादोगण - समाकीर्ण- श्लद् - वीचि- विराजितः । ३१ ।

रमा -कोट्यधिका कान्त्या सूर्यविंब - निभाखिला । ३२ ।

वर - पाशाङ्कुशा - भीष्ट - धरा श्रीभुवनेश्वरी । ४० ।

इयं देवी दूरात् सहस्र-नयना, सहस्र-वदना सहस्र-कर-
मण्डिता इव प्रतीयते । एवं देवीं विलोक्य इयं देवी का स्यात्
इति सर्वे वयमतीव विस्मिताः । तदा भगवान् विष्णुः तां देवीं
विलोक्य स्वविज्ञानात् एषा देवी अस्माकं सर्वेषां देवानां
जननी भगवती विश्वेश्वरी भुवनेश्वरी महाविद्या महामाया
भवति । एषा सर्व-बीजमयी सांप्रतं विराजते । हे ब्रह्मन् ! हे
शिव ! अस्या देव्याः पार्श्वे कोटिशो विभूतयः सेविकाः स्थिता
देवीं सेवन्ते-पश्यताम्, वयं धन्याः, कृतकृत्या यदस्या देव्या
दर्शन-मस्माभिः प्राप्तम्. तथाहि -

धन्या वयं महाभागाः कृतकृत्याः स्म सांप्रतम् ।

यद्व दर्शनं प्राप्तं भगवत्याः स्वयं त्विदम् । ५७

अस्माभिः पुरा कठोरं तपः तप्तं तस्य फलरूपेण वयं
श्रीदेव्या दर्शनं प्राप्तवन्तः । हे देवौ ! सुर-योषितः अस्या देव्या
लक्षांशेनापि तुलनीया न भविष्यन्ति । अहं स्मरामि प्रलयजले
यदाहं वटपत्रे तथा सुस्थिरे दृढे पर्यङ्के च बाल-मुकुन्द-रूपेण
शयान आसं, तदा इयं माता महादेवी मां दोलयन्ती आसीत् ।
एषा अस्माकं सर्वेषां जननी परमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी भवति
इति मम पूर्वस्मृतिः सम्प्रति जाता ।

कामं नो जननी सैषा शृणु तं प्रवदाम्यहम् ।

अनुभूतं मया पूर्वं प्रत्यभिज्ञा समुत्थिता । ६६ ।

चतुर्थोऽध्यायः

क - श्रीभगवत्या नखदर्पणे त्रिदेवानां सम्पूर्ण - ब्रह्माण्ड - दर्शनम् ।

पूज्यो ब्रह्मा कथयति हे नारद ! भगवान् विष्णुः मां शिवं च कथितवान् यद् वयं प्रणमन्तः श्रीदेव्याः समीपं गत्वा निर्भयाः तस्याः स्तुतिं करिष्यामः । सा देवी नो वरान् प्रदास्यति । अस्माकं गमनकाले द्वारस्था यदि वारणं करिष्यन्ति, तर्हि तत्रैव द्वारि स्थिताः तस्याः स्तुतिं करिष्यामः । इत्युक्त्वा वयं त्रयो देवाः शङ्कमाना द्वारं प्रति यदा प्राप्ताः, तदा श्रीभगवती अस्मान् वीक्ष्य स्मितं कृत्वा त्रीन् देवान् त्रीन् स्त्रीरूपान् कृतवती ।

वयं सुरूपाः सर्वालङ्कार-भूषिता युवतयः कृता इति सर्वाः परस्परं विलोक्य अतीव विस्मिता जाताः । वयं श्रीदेव्याः पादपीठ-समीपं गत्वा तत्र स्थिताः । श्रीदेवी अस्मान् स्नेहेन दृष्टवती । वयं दृष्टवन्तो यत् चारु-भूषणाः सहस्रशः सुरूपाः सहचर्यः काश्चित् नीलाम्बराः, काश्चित् पीताम्बराः श्रीदेव्याः सेवायां तत्पराः, नृत्यगाने रताः स्थिताः ।

हे नारद ! श्रीदेव्याः नखदर्पणे यद् अद्भुतम् अस्माभिः दृष्टं, तत् शृणु । स्थावर-जंगम-सहितम् अखिलं ब्रह्माण्डम्, अहं, विष्णुः, शिवः, इन्द्रः, सर्वे देवा, गन्धर्वाः, किन्नराः, साध्याः, सिद्धाः, पितरः, राक्षसाः, सर्पाः, वैकुण्ठः, ब्रह्मलोकः, कैलासः मज्जन्म-पङ्कजं, तत्र स्थितः अहं, शेषशायी नारायण-स्तथा राक्षसौ मधुकैटभौ - एतत् सर्व-मन्यानि च श्रीदेव्या नख-दर्पण-मध्ये वयं दृष्ट्वा अतीव विस्मिता जाताः ।

हे नारद ! श्रीदेव्या नख-दर्पणमध्ये उपरि वर्णितं सर्वं विलोक्य अह-मतीव विस्मितः शङ्कितश्च जातः । अहं यथा विस्मितः तथैव भगवान् विष्णुः शिवोऽपि अतीव विस्मयाविष्टौ

सुधासिन्धु - मध्ये मणिद्वीपे श्रीभुवनेश्वरी

जातौ, वयं सर्वे तां देवीं विश्वस्य मातरं स्वीकृतवन्तः । पूर्णं वर्षशतं यावत् तस्मिन् सुधामये द्वीपे विविधं विहारं श्रीदेव्याश्च सेवां युवति-भावेन कुर्वन्तः अत्यन्त - मानन्दिता जाताः ।

ख - भगवता विष्णुना कृता श्रीदेव्याः स्तुतिः ।

एकदा युवतिभाव - संस्थितो भगवान् विष्णुः ता महादेवीं भुवनेश्वरीम् इत्थं तुष्टाव - अहं प्रकृतिं विधात्रीं, कल्याणीं, अभिलाष-प्रदां, बृद्धिं, सिद्धिं च देवीं भक्त्या प्रणमामि । त्वं सच्चिदानन्द-रूपिणी, संसार-बीजरूपा, पञ्चकृत्य- (सृष्टिः, स्थितिः, संहारः, निग्रहः, अनुग्रहः) विधात्री भुवनेश्वरी, तुभ्यं नमः । सर्वाधिष्ठान-रूपिणीं सर्वाग्रे स्थिताम् अर्द्ध-मात्राया अर्थ-रूपिणीं हृल्लेखां देवीं प्रणमामि । हे जननि ! अहं ज्ञातवान् यद् दृश्यमानं सर्वं त्वयि सन्निविष्टं, त्वमेव संसारस्य सृष्टिं संहार-मपि करोषि । हे सकल-लोकमयि ! देवि ! अस्य ब्रह्माण्डस्य निर्माणे तव शक्तिः अतीव समर्था अस्ति । मातः ! त्वमेव शक्ति-रूपेण सर्वत्र परिव्याप्ता वर्तसे । ३० ।

हे जननि ! त्वं सदसद्रूपेण अखिलं विश्वं विस्तार्य परम-पुरुषाय यथासमयं दर्शयसि, षोडशभिः सप्तभिश्च तत्त्वैः संपन्ना सती हे मातः ! अस्मान् इन्द्रजालमिव त्वं रंजयसि । ३१ हे जननि ! त्वां विना संसारे किमपि वस्तु नास्ति, त्वं सर्वत्र परिव्याप्य वर्तसे । तव शक्तिं विना परमः पुरुषोऽपि किमपि कर्तुम् अशक्त इति विज्ञाः कथयन्ति । ३२

श्रीविष्णुः कथयति - हे मातः ! त्वमात्मनः प्रभावैः अखिलं विश्वं पान-भोजनादिना सन्तुष्टं करोषि, पुनः स्वकीय-तेजसा सर्वं प्रकटीकरोषि, हे देवि ! प्रलयकाले त्वं सर्वं शीघ्रं संहारसि, तव ऐश्वर्यस्य महिमानं को वा जानाति ? । ३३ । हे जननि ! मधुकैटभाभ्यां वयं त्वया रक्षिताः, विस्तृता

लोकास्त्वया दर्शिताः स्वकीये दिव्यभवने वयं परम-सुखेन रक्षिताः
एतत् सर्वं तव महा-प्रभावस्य फलमेव । ३४। हे मातः ! नाहं
जानामि, न शिवो, न ब्रह्मा वा यदा तव अचिन्तनीयं चरितं
जानाति, तदा अन्यः कथं वा जानाति ? हे महाप्रभावे ! तव
विचित्र-सृष्टौ कानि कानि भुवनानि सन्ति तत् को वा
जानाति ? । ३५। हे मातः ! अस्माभिः वैकुण्ठे ब्रह्मलोके, कैलासे
च अन्यो हरिः, अन्यो ब्रह्मा, अन्यश्च शिवो दृष्टाः, अन्येषु
भुवनेषु ते अवश्यं सन्ति एव । हे जननि ! तव व्यापकं प्रभावं
को वा जानाति ? हे मातः ! तव पादपद्म-युगलं प्रणम्य सविनयं
प्रार्थये मम मानस-मन्दिरे तव दिव्या मूर्तिः सर्वदा विराजतां, मम
मुखे त्वदीयं नाम सदैवास्तु, पुनः तव पादपद्म-युगलस्य दर्शनं
सर्वदा भवत्विति, तथाहि -

याचेऽम्ब ! तेऽङ्घ्रि-कमलं प्रणिपत्य कामं,

चित्ते सदा वसतु रूपमिदं तवैतत् ।

नामापि वक्त्र - कुहरे सततं तवैव,

सन्दर्शनं तव पदाम्बुजयोः सदैव ॥३७

हे मातः ! अहं तव भृत्य इति भावना तव मयि
सदैवास्तु, अहमपि त्वां मम स्वामिनी इति सदा चिन्तयामि ।
जननी - सुतयो - मध्ये यः सम्बन्धः स एव सम्बन्धो मयि
तच्च सर्वदा भवतु । ३८। हे जननि ! जनेषु इयं प्रसिद्धिः यद्
ब्रह्मा जगत् सृजति, विष्णुः तत् पालयति, रुद्रश्च तत् संहरति,
परं हे मातः ! एतन्नैव सत्यम्, वयं तवेच्छया तव शक्त्या
च सम्पन्नाः सन्तः तत् तत् कर्म संपादयामः । तवेच्छां विना
तव शक्तिं च विना वयं स्व-स्वकर्मणि सर्वथा असमर्था एव ।
अतएव एतदेव सत्यं यत् त्वमेव जगतः सृष्टि-स्थिति - लय-
कारिणीति । ४०। हे मातः ! जगमं स्थावरं संसारे सर्वं पृथिवी

न धारयति, तव शक्ति-रेव सर्वं धारयति । तव प्रभया युक्त
एव सूर्यः विभाति है जननि । त्वं विश्वरूपिणी, सर्व-स्वरूपेण
हे मातः ! त्वं विराजसे । ४१ ।

हे देवि ! ब्रह्मा, अहं, शिवश्च न नित्याः, वयं तव
प्रभावात् सर्वे जाताः । वयं यदा न नित्या, अन्ये इन्द्र-प्रभृतयो
देवाः कथं वा नित्याः स्युः ? हे जननि ! एका त्वमेव आद्या
प्रकृतिः नित्या भवसि । ४२ । हे मातः ! बुद्धिमतां नराणां
त्वमेव विद्या-बुद्धि-स्वरूपिणी, शक्तिमतां जनानां च त्वमेव
सदा शक्ति-स्वरूपिणी भवसि । हे जननि ! इह मर्त्यलोके
त्वमेव जनानां कीर्ति-कान्ति-लक्ष्मी-तुष्टि-रूपिणी, मुक्ति-प्रदायिनी,
विरतिरूपा भवसि । ४४ । हे जननि ! अनन्तस्य सागरस्य तरङ्गा
यथा तस्य अंशा भवन्ति, तथैव सर्वे प्राणिनः आद्यन्त-
रहितस्य परम-पावनस्य ब्रह्मण एव अंशाः सन्ति, त्वं तेषां
सर्वेषां प्राणिनां मोक्षार्थ-मेव संसारं रचयसि । ४६ । हे देवि !
हे महादुःख-विनाशिनि ! जननि ! अस्मिन् मोह-मये संसार-
सागरे त्वमेव मम रक्षा-कारिणी, अतएव अहं तव शरणं सदैव
यांमि । हे मातः ! राग-द्वेषादिभिः कृते बहु-दुःखप्रदे काले मम
रक्षां त्वं सदैव कुरु । ४८ । हे महाविद्या-रूपिणि ! हे सर्वार्थ-
प्रदायिनि ! मङ्गलमयि जननि ! तव चरणौ सादरं प्रणमामि,
दिव्यं ज्ञानं मे सदैव देहि । ४९ ।

तथाहि -

नमो देवि ! महाविद्ये ! नमामि चरणौ तव ।

सदा ज्ञान-प्रकाशं मे देहि सर्वार्थदे ! शिवे !! ४९

पञ्चमोऽध्यायः

क - श्रीशिव-कृता श्रीभुवनेश्वरी - स्तुतिः ।

हे नारद ! इत्थं श्रीदेव्याः स्तुतिं कृत्वा विरते नारायणे,
श्रीशिवो भगवत्याः सविनयं स्तुतिं कृतवान् । श्रीशिवः कथयति
हे मातः ! यथा श्रीहरिः, श्रीब्रह्मा च तव सन्तानौ, तथैव हे
सकल-लोक-पालन-कारिणि ! अहमपि तव एव सन्तानो भवामि,
तथाहि :- श्रीशिव उवाच -

यदि हरि - स्तव देवि ! विभावज-

स्तदनु पद्मज एव तवोद्भवः ।

किमह - मत्र तवापि न सद्गुणः

सकल - लोक - विधौ चतुरा शिवे !!२॥

हे जननि ! त्वं भूः, जलं, वायुः, अग्निः, त्वं सर्वाणि
ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च, तथा त्वमेव बुद्धि-
मनोऽहंकार-रूपिणी भवसि ।३। ये अज्ञाः किमपि न
जानन्ति, ते कथयन्ति ब्रह्म-हरि-हराः संसारस्य यथाक्रमं
सृष्टिं, स्थितिं, लयं च कुर्वन्ति इति । परं हे मातः ! एते
त्रयो देवाः तव एव सन्तानाः संसारस्य सृष्टि-स्थिति -
लयान् संपादयन्ति अतएव तेषां जननी-रूपेण त्वमेव
संसारस्य सृष्टि-स्थिति-लय-कारिणी भवसि ।४। हे मातः !
त्वं चराचर-रूपिणी अतएव सर्व-रूपिणी भवसि । त्वमेव
श्रीहरि-ब्रह्म-शिव-रूपा भवसि त्वमात्मनो रुच्यनुसारं सृजसि,
पालयसि, क्रीडसि, संहरसि च ।६। सकललोक-सृष्ट्यादि -
कामनां वयं यदा कुर्मः, तदा हे मातः ! तव पादपद्म-धूलिं
गृहीत्वा वयं स्वं स्वं कार्यं सम्पादयामः ।७।

हे जननि ! तव मतिः विषमा इति अहं चिन्तयामि, यतो
जगति विषमता सर्वत्र दृश्यते । जनेषु कश्चिद् राजा, अपरो मन्त्री,

कश्चिद् धनी, अपरो दक्षि-स्तथा अपरे सेवका दृश्यन्ते । ९ । हे जननि ! तवं रजः-सत्त्व-तमोगुणाः क्रमेण सृष्टि-स्थिति-नाश-कर्मणि समर्था भवन्ति । त्वमेतैः स्वगुणैः श्रीब्रह्माणं श्रीहरिं, मां च सृष्ट्वा त्रिजगतां क्रमेण सृष्टिं स्थितिं लयं च तैः कारयसि । हे जननि ! वयं स्त्रीरूपेण स्थिताः तव पादपद्म-सेवां सदैव कर्तु-मिच्छामः । पुरुषत्वं प्राप्य तव पाद-पद्म-युगलाद् दूरे स्थिता वयं सुखं न प्राप्स्यामः । हे मङ्गलमयि ! मातः ! भुवनेषु नरदेहेन अथवा त्रिभुवनेश्वर-रूपेण वा तव पाद-पद्मात् दूरे स्थातुं मम रुचिर्नास्ति ॥ हे जननि ! त्रिभुवनेषु मम इयं पुण्या कीर्तिः जाता यद् युवति-भावेन अहं संसार-दुःख-नाशनं तव पादपद्म-सेवनं करोमि इति । हे मातः ! तव पादपद्म-सेवां विहाय ये मुनयः तपसि तत्पराः सन्ति, नूनं ते ब्रह्मदेवेन प्रतारिताः सन्ति । तेर्मूढैः अपमानं धन-रूपेण सादरं स्वीकृतम् । हे जननि ! भव-सागरात् मुक्तिः न तपसा, न मनो-दमनेन, न समाधिना, न बहु-यज्ञानुष्ठानेन वा भवति, सा मुक्तिः तव पादपद्म-पराग-प्राप्त्या भवत्येव, तथाहि -

न तपसा न दमेन समाधिना

न च तथा विहितैः क्रतुभिर्यथा ।

तव पदाब्ज - पराग - निषेवणाद्

भवति मुक्तिरजे ! भव-सागरात् ॥ १० ॥

हे मातः ! मयि दयां कृत्वा परम-पवित्रम् अद्भुतं दिव्यं तव नवाक्षर-मन्त्रं मां कथय, पूर्व-जन्मनि तं मन्त्रं प्रजपन् अह-मतीव सुखी आसम् । पूर्वजन्मनि प्राप्तो नवाक्षर-मन्त्रो मया अधुना न स्मर्यते । हे मातः ! कृपां कृत्वा तं मन्त्रं मामद्य कथयित्वा भवसागरात् मां तारय तारय, तथाहि -

श्रीभुवनेश्वरी-चरित्तम्

प्रथम-जन्मनि चाधिगतो मया

तदधुना न विभाति नवाक्षरः

कथय मा - मनुमद्य भवार्णवा-

ज्जननि ! तारय तारय तारके !!

एवं शिवेन सविनयं संप्रार्थिता देवी नवाक्षर-मन्त्रं
सुस्पष्ट - मुच्चारितवती । तं मन्त्रं गृहीत्वा परमानन्दितः शिवो
देव्या-श्चरणौ प्रणम्य कामदं मोक्षप्रदं वीजयुक्तं च नवाक्षर-मन्त्रं
जपन् तत्र सानन्दं स्थितः । तं शिवं तथा परमानन्दे मग्नं
विलोक्य श्रीब्रह्मदेवः युवति-भावेन श्रीपरमेश्वर्या इत्थं स्तुतिं
कृतवान् ।

ख - श्रीब्रह्म - देव-कृता श्रीभुवनेश्वरी - स्तुतिः ।

हे मातः ! वेदास्तव महिमानं जानन्ति इति न ।
सर्वेषु यज्ञेषु त्वं यतः स्वाहा-रूपेण पितृयज्ञेषु स्वधा-रूपेण वेदैः
प्रतिपादिता । तस्मात् त्वं त्रिभुवने सर्वज्ञा इति विख्याता ।
हे जननि ! त्वया सृष्टरूपेण नियुक्तस्य मम मनसि महान्
गर्वो यत् अत्यद्भुतं विशालं ब्रह्माण्डमहं सृष्टवान् । अस्मिन्
त्रिभुवने चराचरे मदपेक्षया को बलवान् पुरुषो विद्यते ? अहं
लोकश्रेष्ठो ब्रह्माण्डे धन्य इत्थं महा-गर्वस्य हेतो-रहं भव-सागरे
मग्नोऽस्मि ॥ परं हे जननि ! अद्य तव पादपद्म-पराग-प्राप्ति-गर्वेण
अहं धन्यो जातः । तव अनुग्रहेण अहं यथार्थ-ज्ञाने निपुणो
जातः । हे मातः ! भव-भय-विनाशिनी, मुक्ति-प्रदायिनी, सर्वेश्वरी
त्वामहं सविनयं प्रार्थये यत् पूर्वं गर्व-जनितं मम महामोह-शृङ्खलं
छित्त्वा तव पादपद्म-युगले सदैव मां भक्तियुक्तं कुरु ॥ हे
जननि ! ये मानवा-स्तव अनन्तं महिमानं न जानन्ति, ते मां
प्रभुं मन्यन्ते । पुनः अपरे ये जना स्वर्ग-प्राप्तये यज्ञेषु इन्द्रादीन्
यजन्ते, तेऽपि तव प्रभावं न जानन्ति ।

ब्रह्मा कथयति - हे जननि ! प्रथमां सृष्टिं चतुर्धा
 - (अण्डजः, उद्भिज्जः, जरायुजः पिण्डजः वा, स्वेदजः) कर्तुं
 विधातृ-रूपेण त्वया अहं स्थापितः, परं ततोऽहं चिन्तितवान् यत्
 सर्व-महं जानामि, अपरः कश्चित् किमपि न जानाति - इत्थं
 मम अहङ्कार-जनितः अपराधो जातः । हे मातः ! तव सुतस्य
 मे तमपराधं त्वं कृपया क्षमस्व । हे जननि ! ये जना अष्टाङ्ग-
 योगमार्ग-माश्रित्य समाधौ स्थिताः, ते व्यर्थं श्रमं कुर्वन्ति, ते वै
 मूढाः । ते न जानन्ति यद् येन केनापि भावेन समुच्चारितं
 तव दिव्यं नाम सर्वथा मोक्षं प्रयच्छतीति । तथाहि- ब्रह्मा
 उवाच -

श्रमं येऽष्टधा योगमार्गे प्रवृत्ताः
 प्रकुर्वन्ति मूढाः समाधौ स्थिता वै ।
 न जानन्ति ते नाम मोक्षप्रदं वा
 समुच्चारितं जातु मात - मिषेण । ३२ ।

हे मातः ! त्वमात्मनो दृष्टिपातेनैव विश्वं चतुर्धा कर्तुं
 सर्वथा समर्था भवसि । तथापि आत्मनो विनोदार्थं त्वं मां
 तस्मिन् कर्मणि नियोजितवती । हरिः कीदृक् पालकः ?
 आत्मनः पालने रक्षणे वा नायं समर्थो जातो मधु-कैटभाभ्यां
 सह युद्धस्य अवसरे आत्मनो रक्षणार्थं तव प्रार्थनां कृतवान्
 सः, तस्य रक्षणं तदा त्वं कृतवती । रुद्रो हरो वा कीदृक्
 संहारकः ? त्वं तस्य संहारं पूर्वं न कृतवती वा कस्मिन्नवसरे ?
 नोचेत् मम श्रुद्धय-मध्यात् कथं स पूर्वं जातः ? हे मातः !
 त्वं सर्व-कर्मसु सर्वथा सर्व-समर्था भवसि, केवल-मात्म-
 विनोदनार्थं मया सह शिव-केशवौ त्वया कल्पितावेव ।

हे जननि ! तव शक्त्या युक्तः अहं, श्रीहरिः, श्रीशिवः
 सर्वथा स्वस्व-कर्मसु एते दक्षा भवन्ति, अन्यथा स्वस्व - कर्मसु

ते सर्वथा असमर्था भवन्त्येव ॥

ब्रह्मा कथयति - हे जननि ! वेदवाक्यं मिथ्या न भवति । मम हृदये महान् सन्देहो वर्तते, अहं तु अतीव शङ्कितः । हे मातः ! वेदा यद् वदन्ति 'एकमेव ब्रह्म अद्वितीयम्' किं तद् ब्रह्म त्वम् अथवा तद् ब्रह्म भिन्नम् इति मम मनसि महान् सन्देहः तं सन्देहं कृपया दूरीकुरु ॥ त्वं श्रीमुखेन मम सन्देहं निवर्तय, पुण्य-योगेन मम तव पादयोश्च सत्सङ्गति-र्जाता । हे मातः ! मम मनसि अपरः सन्देहः - त्वं पुमान् वा स्त्री वा ? अहं त्वद्विषये सम्यग् ज्ञात्वा भव-सागरात् मुक्तो भविष्यामि । तथाहि -

पुमानसि त्वं स्त्री वा वद विस्तरशो मम ।

ज्ञात्वाहं परमां शक्तिं मुक्तः स्यां भव-सागरात् ॥४६॥

श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी

卐 卐 卐 卐 卐 卐

द्वितीयः अंशः (६-१० अध्यायाः)

षष्ठोऽध्यायः

क - श्रीपरमेश्वरी-कृतं स्व-तत्त्व-निरूपणम् ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! इत्थं मया सविनयं पृष्ट्वा श्रीदेवी आत्मनः स्वरूप-विषये मां प्रोक्तवती - हे ब्रह्मन् ! वेद-प्रोक्तस्य ब्रह्मणो, मम च सर्वदा अभेदः । असौ यः, अहं सा, अहं तद् ब्रह्म भवामि । यस्य मतिभ्रमः स भेदं पश्यति । आवयो-र्मध्ये इत्थ-मभेदे विद्यमानेऽपि अतीव सूक्ष्मो भेदो विद्यते । तं भेदं यो जानाति स संसारात् निःसंशयं मुच्यते ॥ १-३ ॥ हे सुत ! ब्रह्म यद्यपि एक-मेवाद्वितीयं भवति, तथापि सृष्टिकाले तद् ब्रह्म एकमपि द्विरूपं गृह्णाति । दर्पणे यथा एको दीपः प्रतिवम्ब-रूपेण तथैव दृश्यते, एकं वस्तु, अपरं प्रतिविम्ब-रूपं, तथैव उत्पत्तिकाले रूपद्वयं भवति ॥ ४-५ ॥

श्रीदेवी कथयति - सृष्टिनाश-काले हे पुत्र ! अहं न स्त्री, न पुरुषः, न क्लीवम् । सृष्टि-समये बुद्ध्या भेदः कल्पितः । अहं बुद्धिः, श्रीः, धृतिः, कीर्तिः, स्मृतिः, श्रद्धा, मेधा, दया, लज्जा, क्षुधा, तृष्णा, क्षमा, भवामि । अहं पुनः कान्तिः, शान्तिः, तृष्णा, निद्रा, तन्द्रा, जरा, अजरा, विद्या, अविद्या, स्पृहा, वांछा, शक्तिः अशक्तिश्च । ७-९ ॥ अस्मिन् संसारे अहं किं वा न, मया हीनं किमपि नास्ति । संक्षेपेण अहं सर्व-स्वरूपिणी इति त्वं जानीहि ॥ ११ ॥ तथाहि -

अहं बुद्धि - रहं श्रीश्च, धृतिः कान्तिः स्मृति-स्तथा ।
श्रद्धा मेधा, दया, लज्जा, क्षुधा, तृष्णा, तथा क्षमा । ८ ।
कान्तिः शान्तिः पिपासा च, निद्रा, तन्द्रा जराऽजरा ।
विद्याऽविद्या स्पृहा, वांछा, शक्ति - श्चाशक्ति - रेव च ॥ ९ ॥

किं नाहं पश्य संसारे मद् - वियुक्तं किमस्ति हि ।

सर्व - मेवाह - मित्येवं निश्चयं विद्धि पद्मज !! ११।
श्रीपरमेश्वरी कथयति -

हे पुत्र ! अहं सर्वेषु देवेषु शक्ति-रूपेण बहुनाम-विशिष्टा भवामि । गौरी, ब्राह्मी, रौद्री, वाराही, वैष्णवी, वारुणी, वासवी, नारसिंही, कौवेरी- एताः सर्वाः शक्तयः मम एव स्वरूपा भवन्ति । १३, १४ । हे विधे ! मया त्यक्तः कोऽपि स्पन्दितु-मपि न क्षमो भवति । मम शक्त्या हीनः हरि-दैत्यान् हन्तु-मसमर्थः । अति दुर्बलो जनो नरैः रुद्रहीनः, विष्णुहीनो न कथ्यते । स शक्तिहीनः कथ्यते - पतितः खलितः अशक्तः कथ्यते न रुद्रहीनः कथ्यते ॥

ख - श्रीहरि-ब्रह्म-शिवेभ्यः पत्नी-प्रदान-पूर्वकं तेभ्यः श्रीदेव्या उपदेशः ।

श्री परमेश्वरी कथयति - हे ब्रह्मन् ! सृष्टेः स्वरूपं शाश्वतं, क्षणिकं, शून्यं, नित्यम्, अनित्यं सकर्तृकम्, अहङ्काराश्रितम् - इति सप्तविधं भवति । त्वं महत्तत्त्वं गृहाण, अहङ्कारः तस्मात् जायते । तेनैव त्वं सर्वाणि भूतानि प्राणि-प्रभृतीनि रचय । सर्वे यूयं स्वं स्वं भवनं गच्छत । हे विधे ! त्वं रजो-गुणयुतां मन्द-हासिनीं महा-सरस्वतीं पत्नी-रूपेण गृहाण । अनया सह त्वं सत्यलोकं गत्वा बीजात् चतुर्विधं प्राणिजातं सृज । सत्त्वगुणस्य प्राधान्यात् तव विष्णुः पूज्यो भवति । यदा यदा दानवानाम् उपद्रवो भविष्यति, तदा तदा हरिः अवतारान् गृहीत्वा तेषां निधनं करिष्यति ।

हे विधे ! महाबली अयं शिवः तव सहायको भविष्यति । देवान् सृष्ट्वा सुखेन कालं यापय । ब्राह्मणाः, क्षत्रिया, वैश्याश्च सदक्षिणैः नाना-यज्ञैः युष्मान् पूजयिष्यन्ति, यज्ञेषु मम नामोच्चारणेन सर्वे यूयं देवा सन्तुष्टा भविष्यथ ।

तमोगुण-सम्पन्नः शिवः तव माननीयः सर्वेषु यज्ञेषु च पूजनीयः। यदा दैत्येभ्यः सुराणां भयं भविष्यति, तदा मम शक्तयः, वाराही, वैष्णवी, वासवी, नारसिंही-इत्यादयो दैत्यान् मारयिष्यन्ति। हे विधे! बीज-ध्यान-सहितम् इमं नवाक्षरं मन्त्रराजं त्वं जपन् सर्वाणि कार्याणि संपादय।

ब्रह्मा कथयति - हे नारद! श्रीजगन्माता एवं मामुक्त्वा श्रीहरिं कथितवती - हे श्रीहरे! त्वमिमां मनोहरां महालक्ष्मीं पत्नीरूपेण गृहाण। त्वया इयं न अवमन्तव्या, सर्वदा इयं माननीया। श्रीलक्ष्मी-नारयण-योगो मया विहितः। देवानां जीवनार्थं यज्ञा मया विहिताः। यूयं त्रयो देवाः सदैव परस्पर-सहयोग-पूर्वकं कार्यं करिष्यथ। यूयं सर्वे त्रयो देवा मम त्रिगुण-संभवाः सर्वेषां सदा पूज्या भविष्यथ। ५१-५३। युष्माकं त्रयाणां मध्ये ये भेदं करिष्यन्ति, ते निःसन्देहं नरकं गमिष्यन्ति। यो हरिः, स शिवः, यः शिवः स हरिः, एतयो-र्मध्ये भेदं कुर्वन् नरो नरकं गच्छति। तथैव ब्रह्मा अपि श्रीहरिणा श्रीशिवेन सह समानो ज्ञेयः।

यो हरिः स शिवः साक्षाद् यः शिवः स स्वयं हरिः।

एतयो - भेद - मातिष्ठन् नरकाय भवेन्नरः। ५५।

तथैव ब्रुहिणो ज्ञेयो नात्र कार्या विचारणा। ५६।

हे लक्ष्मीकान्त! वाग्बीजं - एं, कामराजं - क्लीं, मायाबीजं - ह्रीं मन्त्रमिमं नित्यं जप। आनन्देन श्रीलक्ष्म्या सह विहर, तव मुत्पुभयं, काल-जनितं च भयं वा न स्थास्यति। ५८-६०॥ ॐकारेण सह चतुरक्षर-विशिष्टम् इमं मन्त्रं जप। अयं मन्त्रः सर्वाभिलाषान् पूरयति मोक्षं च प्रयच्छति। त्वं वैकुण्ठं कारयित्वा सनातनीं मां चिन्तयन्

लक्ष्म्या सह सानन्दं वस । हे नारद ! श्रीभगवती एतत् श्रीविष्णु-मुपदिश्य श्रीशङ्करं सा प्रोक्तवती -

‘हे हर ! त्वं मनोहरां महाकालीं पत्नीरूपेण गृहाण, कैलासं कारयित्वा सुखेन विहारं कुरु । त्वयि मुख्य-स्तमोगुणः, सत्व-रजोगुणौ गौणौ भवतः । यूयं त्रिदेवाः ब्रह्म-विष्णु-हराः क्रमेण सृष्टि-स्थित्यन्त-कारकाः त्रिगुण-सम्भवाः । मम त्रिगुणैः विहीनं वस्तु संसारे नास्ति, निर्गुणं दृश्यं वस्तु न भूतं न भविष्यति । केवलं परमात्मा एव निर्गुणः, स च कदाचन न दृश्यः ।

हे शङ्कर ! अहं समये उत्तमा सगुणा निर्गुणा च । हे शिव ! अहं सदा कारण-रूपा न कार्यरूपा, कारणत्वात् सगुणा, परम-पुरुष-समीपे अहं निर्गुणा च ॥’

श्रीपरमेश्वरी कथयति :- ‘हे शिव ! महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, त्रिगुणाः, शब्द-स्पर्शादयः इमे कार्य-कारण-रूपेण सदा गतिशीला भवन्ति, अहङ्कारः सतः उत्पन्नः, तस्मात् मङ्गलमयी अहं कारणरूपा भवामि ॥७१-७३॥ अहङ्कारो मम कार्यरूपः त्रिगुणे प्रतिष्ठितः, अहङ्कारात् महत्तत्त्वं जायते, तदेव बृद्धिः कथ्यते । अहङ्कारः कारणं, महत्तत्त्वं तस्य कार्यं भवति । अहङ्कारात् तन्मात्राणि उत्पद्यन्ते, तानि तन्मात्राणि पञ्च-महाभूतानां सर्वसृष्टौ च कारणानि च भवन्ति ७४-७५ । कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि पञ्च मनश्च - अयं षोडशात्मको गणः कार्यं कारणं च भवति ७६-७७ । आदि - पुरुषः परमात्मा न कार्यं, न कारणम् । हे शिव । सर्वेषां प्रारम्भिक-सृष्टेः अयं क्रमो भवति, मया संक्षेपेण प्रोक्तः । यूयं प्रधाना देवा मम कार्य-संपादनाय विमानेन गच्छत । विषम-समये स्मरणेन अहं गमिष्यामि । मम, सनातनस्य

परमात्मनः परमेश्वरस्य च स्मरणं सदा करणीयं, तेन सर्वकार्येषु सिद्धि-रवश्यं भविष्यति । ७६-८१ ।”

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! श्रीभगवती विष्णवे महालक्ष्मीं, शिवाय महाकालीं, मह्यं महा-सरस्वतीं प्रदाय अस्मान् विसृष्टवती । बहिर्देश-मागत्य वयं सर्वे पूर्ववत् पुरुषा जाताः । श्रीदेव्या स्वरूपं महिमानं स्मरन्तो वयं तस्मिन् विमाने आरूढा तत्र महासागर-मागता यत्र मधुः कैटभश्च श्रीविष्णुना पूर्वं मारितौ ॥

विष्णवेऽथ महालक्ष्मी, महाकालीं शिवाय च ।
महा-सरस्वतीं मह्यं, स्थानात् तस्माद् विसर्जिताः । ८२ ।
स्थलान्तरं समासाद्य, ते जाताः पुरुषा वयम् ।
चिन्तयन्तःस्वरूपं तत्, प्रभावं परमाद्भुतम् । ८३ ।

सप्तमोऽध्यायः

क - श्रीब्रह्मदेवेन कृतं निर्गुणस्य परमात्मनो निर्गुणाया आदिशक्तेश्च वर्णन-पूर्वकं सात्त्विक-राजस-तामस-शक्तीनां वर्णनम् ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! श्रीभुवनेश्वरी देवी एवं बहु-प्रभाव-संपन्ना भवति । सा मया श्रीविष्णुना श्रीशिवेनापि बहु-वर्षाणि यावद् युवति-भावेन सेविता । श्रीव्यासः कथयति इत्थं पितुर्वाक्यं श्रुत्वा देवर्षि-नारदः परमप्रीतः सन् स्वपितरं ब्रह्मदेवं सविनयं पृष्टवान् - हे पितः ! त्वया आद्यो, निर्गुणः, अच्युतः, अव्ययः पुरुषो दृष्टः पुनः त्रिगुणा निर्गुणा च श्रीदेवी विलोकिता, कृपया आदि-पुरुषस्य आदिशक्तेश्च स्वरूपं प्रकाशय ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे वत्स ! नारद ! निर्गुणस्य पुरुषस्य रूपं दृष्टिगोचरं न भवति । यदस्माभिः दृश्यते, तत् सर्वं नाश-शीलम्, निर्गुणस्य रूपं नास्ति तस्मात् स नेत्राभ्यां द्रष्टुं न शक्यते । निर्गुणा श्रीदेवी अपि न दृश्या भवति । निर्गुणस्य आदि-पुरुषस्य, निर्गुणाया आदि-शक्तेरपि स्वरूपं मुनीनां ज्ञानगम्यं भावना-बोध्यं भवति । हे वत्स ! तौ प्रकृति-पुरुषौ आद्यन्तरहितौ विश्वासेन, भावनया, भक्त्या वा ज्ञेयौ भवतः ।

हे सुत ! नारद ! आदिमाता आदि-पुरुषश्च सर्वत्र परिव्याप्तौ, ताभ्यां विहीनं किञ्चिदपि वस्तु संसारे नास्ति । तौ अचिन्त्यौ, अव्ययौ, एकरूपौ, निर्गुणौ, निर्मलौ, चिदात्मानौ एकस्मिन् देहे मिलितौ वर्तते । या आदिशक्तिः आदिमाता वा सा एव परमात्मा परमपुरुषो वा, असौ परमपुरुष एव सा आदिमाता । एतयोः सूक्ष्मं भेदं कोऽपि वेदान्, शास्त्राणि पठित्वा अपि वैराग्यं विना न जानाति ।

ख - पञ्चतन्मात्राणां, ज्ञानोन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणां च पञ्चीकरणेन सृष्टेः वर्णनम् ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! सर्वं स्थावर-जङ्गमं विश्वम् अहङ्कार-कृतं विद्धि । सगुणो जनः निर्गुणं परमात्मानं नैव द्रष्टुं शक्नोति । हे पितः ! कृपया सत्त्व-रज-स्तमो-गुणानां स्वरूपं विस्तरेण कथय । ततो ब्रह्मा अकथयत् हे वत्स ! त्रयाणां गुणानां तिस्रः शक्तयः सन्ति - सात्त्विकस्य गुणस्य ज्ञान-शक्तिः, राजसस्य क्रिया-शक्तिः तथा तामसस्य गुणस्य अर्थ-शक्तिः, द्रव्य-शक्तिर्वा भवति तेषां कार्याणि शृणु । शब्दः, स्पर्शः, रूपं, रसो गन्धश्च पञ्च तन्मात्राणि कथ्यन्ते । आकाशस्य गुणः शब्दो, वायोः गुणः स्पर्शः, अग्नेः-स्तेजो रूपं वा, जलस्य रसः, पृथिव्या गन्धश्च गुणो भवति । इमानि

तन्मात्राणि अतीव सूक्ष्माणि भवन्ति, पञ्च महाभूतानि पञ्च तन्मात्राणि एतानि दश द्रव्यशक्ति-युक्तानि भूत्वा तामसाहङ्कारस्य सहयोगेन तामसीं सृष्टिं कुर्वन्ति ।

संप्रति राजस्याः “क्रियाशक्तेः उत्पन्नानि इन्द्रियाणि शृणु । कर्णौ, चर्म, नेत्रद्वयं, जिह्वा, नासा - इमानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि भवन्ति । वचनं, हस्तौ, पादौ पायुः (मलमार्गः) उपस्थं (मूत्रमार्गः)- इमानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि सन्ति । प्राणः, अपानः, व्यानः, समानः, उदानः - इमे पञ्च वायवः । इमे पञ्चदश मिलिताः राजसीं सृष्टिं कुर्वन्ति, तथाहि -

श्रोत्रं त्वग् रसना चक्षु - घ्राणं चैव च पञ्चमम् । ३९।

ज्ञानेन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

वाक्- पाणि - पाद - पायुश्च गुह्यान्तानि च पञ्च वै । ३२।

प्राणोऽपानश्च व्यानश्च समानो - दान - वायवः ।

पञ्चदश मिलित्वैव राजसः सर्ग उच्यते । ३२।

एतानि साधनानि क्रियाशक्ति-मयानि भवन्ति । चितः चैतन्यस्य अनृत्तिः संयोगः खलु उपादानम् एतेषां भवति । इमानि सर्वाणि चैतन्य-शक्त्या संचालितानि इति ज्ञेयम् ।

सात्त्विकी सृष्टिः ज्ञान-शक्ति-युक्ता भवति ! दिशो, वायुः, सूर्यो, वरुणः, अश्विनीकुमारौ क्रमेण कर्णस्य, चर्मणः, नेत्रस्य, रसनाया, नासायाश्च अधिष्ठातृ-देवता भवन्ति । चन्द्रो, ब्रह्मा, रुद्रः क्षेत्रज्ञः इमे मनसः बुद्धेः, चित्तस्य अहङ्कारस्य च अन्तःकरणे अन्तर्गतानाम् एतेषां चतुर्णाम् क्रमेण अधिष्ठातृ-देवा भवन्ति । मनसा सहितानि एतानि पञ्चदश सात्त्विकीं सृष्टिं कुर्वन्ति ॥

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! परमात्मनः रूप-द्वयमस्ति, स्थूलं सूक्ष्मञ्च । ज्ञानमयम् आकार-रहितं रूपं सूक्ष्मं, साधकस्य ध्यानावसरे स्थूल-रूपं भवति ।

तस्य स्थूल-शरीर-विषयं कथयामि । शब्द-स्पर्श-रूपादीनि पञ्च तन्मात्राणि भवन्ति । तानि पञ्चीकृत्य पञ्चभूत-सृष्टिः भवति । पञ्चीकरण-प्रकारं शृणु, प्रथमं रस-तन्मात्रां मनसि यथा उदकं तथा कल्पयेत् । ततः तत्र अन्येषां चतुर्णां भूताना-मंशान् मिश्रयेत् । तत्र मिश्रिते भूत-समूहे चैतन्ये प्रकाशिते तदा तत्र मम स्थितेः संशयो भवति । तत्र विशेषेण प्रतीयमाने चैतन्ये (तद्दिव्यं चैतन्यम्) भगवान्, आदि-नारायणो देवः कथ्यते । तत्र भूतानां विभागे घनीभूते स्पष्टतां च गते पञ्च-महाभूतानां गुण-संयोगेन ब्रह्माण्डे विभिन्न-वस्तूनां प्राणिनां च उत्पत्तिः जायते । पञ्च-महाभूतानां गुणवृद्धि - विषयं शृणु । आकाशस्य एको गुणः शब्दः, वायोः, द्वौ- गुणौ शब्दः, स्पर्शश्च । अग्नेः गुणत्रयम् - शब्दः, स्पर्शः, रूपम्, जलस्य चत्वारो गुणाः - शब्दः, स्पर्शः, रूपं, रसः, । भूमेः पञ्च गुणाः शब्दः, स्पर्शः, रूपं, रसो गन्धश्च । ब्रह्माण्डे ८४,०००,०० चतुरशीति - लक्षा जीव-जातयः सन्ति, तथाहि -

एवं मिलित-योगैश्च ब्रह्माण्डोत्पत्ति - रुच्यते । ५१ ।

चतुरशीति - लक्षाश्च प्रोक्ता वै जीव-जातयः । ५२ ।

अष्टमोऽध्यायः

क - श्रीब्रह्मदेव - कृतं सत्त्व - रज - स्तमो - गुणानां

लक्षणं स्वरूपं च ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! त्वयां पृष्टः सन् सृष्टिविषये अहं कथितवान् । त्रिगुणानां विषये मया संक्षेपेण पूर्वं सूचितम् संप्रति विस्तरेण शृणु । सत्त्वगुणः सुखकरः, तेन मनसि

आनन्दो जायते । सरलता, सत्यं, शौचं, श्रद्धा, क्षमा, धैर्यं, दया, लज्जा, शान्तिः, सन्तोषः - एतैर्गुणैः सत्त्वगुणस्य प्रतीति-
र्भवति । सत्त्वगुणः श्वेतवर्णः कल्पितः, तेन जनस्य मनसि सदा
धर्मे प्रीति-र्जायते । “श्वेतवर्णं तथा सत्त्वं धर्मे प्रीतिकरः
सदा ।” ८/४. हे नारद ! तत्त्वदर्शिनो मुनयः श्रद्धां त्रिविधां -
सात्त्विकीं, राजसीं, तामसीं च प्रोक्तवन्तः ।

रजोगुणो रक्तवर्णः प्रोक्तो दुःख-योगत्वात् अप्रीतिकरो
भवति । प्रद्वेषः, अपकारेच्छा, ईर्ष्या, गर्व, उत्कण्ठा, निद्रा,
अभिमानः, उन्मादः, एतानि रजोगुणस्य लक्षणानि भवन्ति ।
तमोगुणः कृष्णवर्णो भवति । तमोगुणस्य लक्षणानि - विषाद-
मोहकारकः, आलस्यम्, अज्ञानं, निद्रा, दैन्यं, भयं, विवादः,
कृपणता, कुटिलता, क्रोधः, विषमता, अति-नास्तिकता, परदोषा-
नुदर्शनम्-इमानि भवन्ति । तामसी-भावनया जनः अन्यस्य मनसि
दुःखं जनयति । इत्थं गुणत्रयस्य लक्षणानि भवन्ति । शुभेच्छुः
विज्ञो जनः सत्त्वगुणस्य प्रकाशं, रजोगुणस्य नियन्त्रणं, तमोगुणस्य
संहारं कुर्यात् । इमे त्रयो गुणाः परस्परं यद्यपि विरुध्यन्ति तथापि
न निराश्रयाः, अपितु अन्योऽन्याश्रयाः सन्त-स्तिष्ठन्ति । केवलं
सत्त्वं, रज-स्तमो न तिष्ठति, मिलिताश्च ते तिष्ठन्ति ।

हे नारद ! एतेषां सत्त्व-रज-स्तमोगुणानां परस्पर-पतिपत्नी-
भावत्वाद् विस्तारो यथा भवति तत् शृणु, तस्य श्रवणेन त्वं
भव-बन्धनान् मुक्तो भविष्यसि । कश्चित् जनः एकस्य तीर्थस्य
महत्त्वं श्रुत्वा तत्र गतः, तत्र गत्वा यथा श्रुतं तथा दृष्टवान् ।
तत्र तीर्थं स स्नात्वा कर्माणि यथाविधि कृतवान्, स राजसं
दानं कृतवान् । राजस-दान-विषये प्रोक्तं भगवता कृष्णेन
श्रीमद्-भगवद्-गीतायाम् -

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फल - मुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् । १७/२१

प्रत्युपकार - प्राप्तये, किमपि फल-मुद्दिश्य, अनिच्छया, महता क्लेशेन वा यद् दानं दीयते तत् राजसं दानं कथ्यते । स जनो राजसं दानं कृत्वा रजोगुण-युक्तः भावस्तु रागद्वेष-सहितः, कामक्रोध - समावृतः तत्र स्वल्पकालं स्थित्वा स्वगृहं प्रत्यागतः । हे नारद ! स जनः तीर्थविषये यथा श्रुतवान्, तथा न अनुभूतवान्; तस्मात् तीर्थ-गमनस्य, तत्र स्नानस्य, कृतस्य विविध-कार्यस्य, प्रदत्तस्य राजस-दानस्य न किमपि पुण्यं फलं स प्राप्तवान् । तस्य तीर्थगमनं तीर्थागमनेन सह निष्फलं जातम् । हे नारद ! कृषेः फलं यथा अन्नप्राप्तिः तथा पाप-नाशनं तीर्थस्य फलं भवति । तीर्थगमनं कृत्वापि तस्य जनस्य पापनाशो न जातः ।

हे नारद ! पापिनो जनस्य देहे कामः, क्रोधो, लोभो, मोहः, कामना, आसक्तिः, गर्वः पर-गुणेषु दोषदृष्टिः, ईर्ष्या, असहिष्णुता, अशान्तिः इमा दुर्भावना सन्ति । तीर्थे कृते सति यदि तानि पापानि तस्य देहात् न निर्गतानि, तर्हि तीर्थश्रमो निष्फलो यथा कृषकस्य श्रमो निष्फलो भवति यः क्षेत्रे बीजवपनं कृत्वा क्षेत्रस्य रक्षणे बहुश्रमं च विधाय फलार्थ-मुत्सुको भवति परं फल-संग्रह-काले स यदि सुप्तो भवति, तर्हि अन्यैः शलभैः, पशुभिश्च फलानि भक्ष्यन्ते, तस्य श्रमो व्यर्थो भवति ।

ख - गुणेषु एकस्य गुणस्य वृद्धौ किं किं भवति तथा गुणानां धर्माः ।

श्रीब्रह्मा कथयति - हे नारद ! यदा जनस्य देहे शास्त्र-पठनात् सत्त्वगुणस्य वृद्धिर्भवति, तदा चौर्य-हिंसादिषु तामस-विषयेषु वैराग्यं जायते । सत्त्वगुण-सम्पन्नः स रजोगुणं तमोगुणं च पराजित्य स्वयं राजते । २६-३० । तस्य जनस्य

मतिः धर्मपरायणा भवति । रजोगुण - तमोगुणयोः विषयान् स न चिन्तयति । न्यायार्जितं धनं गृह्णाति, विना परिश्रमं प्राप्तमर्थं न स्वीकरोति । सात्त्विकेषु भोगेषु आत्मनः अनुरागं स दर्शयति । राजसेषु तामसेषु च भोगेषु तस्य आसक्तिर्न भवति । हे नारद ! एवं स जनः प्रथमं रजोगुणं जित्वा ततः तमोगुणं जयति । तदा सत्त्वगुणः, तस्मिन् जने निर्मलो भवति ॥

हे पुत्र नारद ! यदा जनस्य शरीरे रजो-गुणस्य आधिक्यं दृश्यते, तदा स सनातन - धर्मान् त्यक्त्वा राजसीं कामनां करोति । तस्य अर्थवृद्धिः जायते, राजसे सांसारिके भोगे विलासे च स मग्नो भवति । तस्मिन् सत्त्वगुणः, तमोगुणश्च अतीव स्वल्प-मात्रया विद्येते ।

हे देवर्षे ! यदा जनस्य मानसे तमोगुणस्य आधिक्यं दृश्यते तदा धर्मशास्त्रेषु स विश्वासं न करोति । आत्मनो हिताय स अन्यस्य अपकारं हिंसामपि कर्तुमिच्छति । स कदापि शान्तिं न प्राप्नोति स क्रोधी, दुर्मतिः शठश्च जायते ।

हे वत्स ! कुत्रापि सत्त्व-रज-स्तमोगुणेषु एको गुणो न तिष्ठति । सर्वत्र स्त्री-पुरुष-भावेन मिलित्वा ते तिष्ठन्ति । ४२ । हे नारद ! सत्त्व-रज-स्तमो-गुणेषु एको गुणः अन्यं गुणं विना न तिष्ठति । सर्वे गुणाश्च परस्परं स्त्रीपुरुष-सम्बन्ध-माश्रित्य एकत्र तिष्ठन्ति । इमे गुणा अन्योन्याश्रिताः अन्योन्य-जनकाश्च भवन्ति यतस्ते प्रसव-धर्मिणो भवन्ति, तथाहि -

अन्योन्य - संश्रिताः सर्वे तिष्ठन्ति न वियोजिताः ।

अन्योन्य - जनका - श्वैव यतः प्रसव - धर्मिणः । ८/४५

यथा स्त्री - पुरुष श्वैव मिथुनौ च परस्परम् ।

तथा गुणाः समायान्ति युग्मभावं परस्परम् । ८/४६

ते गुणा अन्योऽन्यं जनयन्ति । कदाचित् सत्त्वगुणो रजोगुणं, तमोगुणं च जनयति, कदा रजोगुणः सत्त्वगुणं, तमोगुणं च जनयति, कदा च तमोगुणः सत्त्वगुणं, रजोगुणं च जनयति; यथा मृत्पिण्डात् घटादयो जायन्ते । इमे गुणा बुद्धौ स्थिताः स्वस्व-कामान् परस्परं बोधयन्ति । यथा स्त्री पुरुषश्च परस्परं मिलितौ तथा गुणौ स्त्रीपुरुष-भावेन मिलितौ भवतः । रजोगुणस्य सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणस्य रजोगुणस्य, सत्त्वगुणस्य तमोगुणस्य, रजोगुणस्य तमोगुणस्य, तमोगुणस्य सत्त्वगुणस्य, तमोगुणस्य रजोगुणस्य च युगलानि भवन्ति, तथाहि -

रजसो मिथुने सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुने रजः ।

उभे ते सत्त्व-रजसी तमसो मिथुने विदुः । ८/५० ।

देवर्षिः कथयति - इत्थं पिता ब्रह्मदेवो गुणानां विषये मां कथितवान् । ततः अहं तेषां गुणानां विषये पुनस्तम् अपृच्छम् ।

नवमोऽध्यायः

क - श्रीब्रह्मदेवेन गुणानां ज्ञानार्थं तेषां लक्षणानि सूचयित्वा श्रीपरमेश्वरी सर्वपूज्या इति प्रतिपादनम् ।

देवर्षिः कथयति - हे पितः ! भवता गुणानां लक्षणं प्रोक्तम् । तेषां गुणानां परिज्ञानं कथं भवेत् कृपया वर्णयतु । ब्रह्मा कथयति हे पुत्र ! त्रिषु गुणेषु कोऽपि गुणः एकः, कुत्र न तिष्ठति । ते गुणा मिलिताः सर्वत्र तिष्ठन्ति, तस्मात् ते मिश्रिताः सर्वत्र दृश्यन्ते । यथा काचित् सुन्दरी नारी सर्वभूषण-भूषिता हाव-भावयुता स्वामिनः, मातुः, पितुः, बन्धुवर्गस्य च प्रीतिकरी भूत्वापि सपत्नीनां दुःखप्रदा भवति तथा सत्त्वगुणो यदा स्त्रीत्वं प्राप्नोति, तदा अन्य-गुणयो-र्भावो भिन्नो भवति ।

हे नारद ! एषां गुणानां लक्षणानि पुनः शृणु । सत्त्वं लघु, प्रकाशकं, निर्मलं सदा च श्वेतं भवति । “लघु प्रकाशकं सत्त्वं निर्मलं विशदं सदा”, ९/२० । यदा अङ्गानि नेत्रादीनि इन्द्रियाणि, लघूनि, चित्तं निर्मलं विषयान् न गृह्णाति, तदा शरीरे सत्त्वगुणो विद्यते इति ज्ञेयम् । यदा, जृम्भा, गर्वः, तन्द्रा, चित्तं चञ्चलं, तदा रजोगुणस्य उपस्थितिः, यदा कलहेच्छा, कामभावः, हिंसा वा मनसि जायते, तदा तमोगुणस्य उपस्थितिः ज्ञेया ।

हे पितः ! इमे गुणाः परस्परं शत्रुसदृशा यदि भवन्ति, कथं ते मिलिताः तिष्ठन्ति कार्याणि च संपादयन्ति ? ब्रह्मा कथयति हे पुत्र ! एते त्रयो गुणा दीपस्य धर्मं रक्षन्ति, प्रदीपे वर्तिः, तैलम्, अग्निशिखा एते सर्वे परस्परं शत्रवोऽपि मिलिताः सन्तः वस्तु दर्शयन्ति ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि गुणास्ते दीप-वृत्तयः ॥” ९/२८

व्यासदेवो राजानं जनमेजयं प्रोक्तवान् यदित्थं देवर्षि-नारदो विस्तरेण श्रीदेव्याः प्रभाव-विषये मां कथितवान् । अतएव श्रीदेवर्षेः वर्णनात् इदमेव सुस्पष्टं भवति यत् परमा शक्तिः श्रीपरमेश्वरी सर्वैः पूज्या भवति । इयं देवी कार्यभेदे सगुणा निर्गुणा च भवति । आदि पुरुषः अकर्ता, पूर्णो, निरीहः, परमोऽव्ययश्च भवति । इयं महामाया परमेश्वरी भुवनेश्वरी वा इदं दृश्यमानं सदसत्-स्वरूपं सकल विश्वं सृजति, ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, इन्द्रः, सूर्य-श्चन्द्रः, कुबेरो, वरुणः, अग्नि-वायुः, गणेशः कार्तिकेयः, विश्वकर्मा अश्विनीकुमारौ तथा अन्ये सर्वे देवाः तस्याः परमेश्वर्याः शक्त्या एव शक्तिमन्तः स्वस्व-कार्याणि कुर्वन्ति । अन्यथा ते सर्वे असमर्था एवमपि स्पन्दितु-मक्षमा

भवन्ति । अतएव श्रीभुवनेश्वरी सर्वेषां देव-मानवादीतां पूज्या भवति तथाहि ।

सर्वे शक्तियुक्ताः शक्ताः कर्तुं कार्याणि स्वानि च ।

अन्यथा तेऽप्यशक्ता वै प्रस्पन्दितु - मनीश्वराः । ९/३७।

सा चैव कारणं राजन् ! जगतः परमेश्वरी ।

समाराधय तां भूप ! कुरु यज्ञं जनाधिप । ९/३८।

ख - श्रीदेवी - बीजमन्त्रस्य - महिमा ।

सा परमेश्वरी सकल-जगत्- कारणरूपा भवति । अतएव यज्ञे तस्याः परमेश्वर्याः परमभक्त्या विधानेन च पूजनं कुरु । महाकाली, महालक्ष्मीः, महासरस्वती च तस्या परमेश्वर्या एव शक्तयो देव्यो भवन्ति याः पूर्वं शिवाय, हरये, ब्रह्मणे च सा पत्नीरूपेण क्रमेण प्रदत्तवती । सा देवी पूर्वं मणिद्वीपे युवति-रूपेण हरि-ब्रह्म-शिवैः पूजिता, सेविता, संस्तुता च । तस्या देव्याः स्मरणेन नामोच्चारण-मात्रेण वा सा अभीष्टार्थं प्रयच्छति । मोक्षार्थिनो विजितात्मानो महर्षय-स्तामेव आराध्य मोक्षं प्राप्तवन्तः ।

यस्या देव्या नाम प्रसङ्गेन अस्पष्टमपि उच्चारितं दुर्लभानपि कामान् पूरयति । महामूर्खः सत्यव्रतो द्विजो व्याघ्रादिकं वने दृष्ट्वा भयार्तः सन् श्रीदेव्याः 'ऐं' इति बीजमन्त्रम् अनुस्वार-रहितं कृत्वा तस्य ए ए - इत्थ- मुच्चारणं कृतवान् । तेन परितुष्टा दयार्द्रा परमेश्वरी तं बुधोत्तमं काविराजं कुतवती, तथाहि -

अस्पष्टमपि चन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् । ९/४२

ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्वथा । ९/४३

दशमोऽध्यायः

क - श्रीहरि-ब्रह्म-हरादि-देवानां जननी श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी सर्वेषां देव-मानवादीनां पूजनीयतमा ।

राजा जनमेजयः सविनयं पूज्यं व्यासदेवं पृष्टवान् - हे गुरो ! कोऽसौ सत्यव्रतः ? केन प्रकारेण श्रीदेवी तस्मिन् प्रसन्ना - तत् सर्वं कृपया मां कथयतु । सूतो महर्षिः कथयति - इत्थं राज्ञा पृष्टः सन् गुरुदेवो व्यासः कथितवान् - राजन् ! इमां शुभां कथां शृणु, एकदा अहं तीर्थाटनं कुर्वन् नैमिषारण्यं प्राप्तः । तत्र अनेकैर्महर्षिभिः सह ब्रह्मणो जीवन्मुक्ता महाव्रता महर्षयः पुत्रा आसन् । तस्मिन् मुनिसमाजे महर्षि-जर्मदग्निः आत्मनः प्रश्नमित्थं प्रकाशितवान् - हे महाभागा महर्षयः ! श्रीहरिः ब्रह्मा, शिवः, इन्द्रो, वरुणः कुवेर-प्रभृतयो बहवो देवाः सन्ति । एषु देवेषु कः पूज्यतमो देवो यः सर्वाभीष्ट-फलप्रदो भवति ? मम अस्य सन्देहस्य कृपया महानुभावा मुनयः समाधानं कुर्वन्तु इति । महर्षेः प्रश्नमिमं श्रुत्वा महर्षि-लोमशोऽवदत् - हे मुनिवर ! तव प्रश्नस्य उत्तरं प्रयच्छामि, शृणु ।

अस्मिन् संसारे शुभमिच्छतां सर्वेषां जनानां पूजनीया हरि-ब्रह्म-शिवादि-देवानां जननी श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी भवति, तथाहि -

सेवनीयतमा शक्तिः सर्वेषां शुभमिच्छताम् ।

परा प्रकृति-राद्या च सर्वगा सर्वदा शिवा । १०/१४

देवानां जननी सैव ब्रह्मादीनां महात्मनाम् ।

आदिप्रकृति-मूलं सा संसार - पादपस्य वै । १०/१५

सा आदिप्रकृतिः संसार-पादपस्य सा एव मूलम् ।

अस्मिन् प्रसङ्गे पुरातनीं कथां कथयामि सर्वे मुनयः शृण्वन्तु ।

ख - देवदत्त-पुत्रस्य उत्तथ्यस्य आख्यानम् ।

कोशलदेशे देवदत्तो नाम कश्चिदपुत्रिको द्विज आसीत् । पुत्रप्राप्तये स तमसानदी-तीरे पुत्रेष्टियज्ञं वेदज्ञान् ब्राह्मणान् निमन्त्र्य विधि-पूर्वकं कृतवान् । यज्ञावसरे श्रेष्ठः सामवेद-गाता गोभिलो महर्षिः यदा सप्तस्वर-समन्वितं रथन्तर-साममन्त्र-मगायत्, तदा तस्य श्वासे मुहुर्मुहुः कृते स्वरभङ्गोऽभवत् । तद् दृष्ट्वा यजमानो देवदत्तो गोभिलं प्रति क्रुद्धो जातः । ततो गोभिलो महर्षिः कुपितः सन् यजमानं देवदत्त-मभिशप्तवान् यत् तव पुत्रो मूर्खो भविष्यति । सर्वेषां प्रणिनां शरीरे निःश्वास-प्रश्वासौ विद्येते । तत्र प्राणिनो नियन्त्रणं नास्ति, कथं त्वं मयि कुपित इति ?

ततो देवदत्तः अतीव दुःखितः सविनयं महर्षिं गोभिल-मुक्तवान् - हे पूज्य ! मुनिवर ! स्वल्पे अपराधे कथं भवान् क्रुद्धः अभिशापं प्रदत्तवान् ? पुत्रहीनः पूर्वं दुःखितः संप्रति भवतः शापेन अतीव दुःखितो जातः । वेदज्ञाः कथयन्ति मूर्खपुत्रात् अपुत्रत्वं वरम् । ब्राह्मणस्य मूर्खः पुत्रः सर्वेषां निन्दितो भवति, शूद्रसदृशः स न पूजार्हो न दानार्हो भवति । संसारे मूर्खपुत्रत्वं मरणात् अतिगर्हितं भवति अतएव हे मुनिवर ! तव पादयोः पतामि शापस्य प्रतिकारं कृपया कुरु ।

देवदत्तस्य प्रार्थनया सन्तुष्टो गोभिल-महर्षिः कथितवान् - हे देवदत्त ! तव पुत्रो मूर्खो भूत्वापि विद्वान् भविष्यति । इत्थं मुनेः वरं प्राप्य देवदत्तो मुदितो यज्ञस्य यथाविधि समाप्तिं कृतवान् । यथाकालं देवदत्तस्य एकः पुत्रोऽजायत । 'उत्तथ्य' इति पुत्रस्य नामकरणं कृतम् ।

पुत्रस्य अष्टमे वर्षे शुभे वासरे उपनयनं पिता कृतवान् । उपनयन काले गुरुस्तं वेदमन्त्रं पाठितवान् । तथापि स

वेदमन्त्रं न उच्चारितवान् । पित्रा बहुभावेन वेदमन्त्रं पाठितोऽपि
 स न उच्चरितवान् । ततो जनेषु सर्वेषु इयं वार्त्ता प्रसृता यत्
 उत्तथ्यो वेद-मन्त्रोच्चारणे असमर्थः । सर्वे तमुपहसितवन्तः ।
 जनैः पितृभ्यां बान्धवैश्च भृशं निन्दितः स महद् दुःखम्
 अनुभूतवान् । पितरौ कथितवन्तौ अन्धः पङ्गुर्वा पुत्रः श्रेयस्करो
 न मूर्खः पुत्रः । ततः स वनं गत्वा गङ्गातीरे कुटीरं कृत्वा
 फल-मूलादि - भक्षण - पूर्वकं स्थितः । असत्यं न कथयिष्यामि
 इति नियमं कृत्वा तत्राश्रमे ब्रह्मचर्यव्रतं कृत्वा स न्यवसत् ।
 तथाहि :-

नियमं च परं कृत्वा नासत्यं प्रब्रवीम्यहम् ।
 स्थित - स्तत्राश्रमे रम्ये ब्रह्मचर्य - व्रतो हि सः ॥१०६५

श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

तृतीयः अंशः(११-१५ अध्यायाः)

एकादशोऽध्यायः

क - सत्यव्रतस्य आत्मग्लानिः, व्याध-वृत्तान्तः ।

महर्षि-लोमशः कथयति हे जमदाने ! अरण्ये स्वाश्रमे निवसन् सत्यव्रतो न वेदाध्ययनं, देवानां जपं, ध्यानं वा किञ्चित् जानाति । स न प्राणायामं, प्रत्याहारं, भूतशुद्धिं, गायत्रीं, शौचं, स्नानविधिं, सन्ध्यां, होमं च न जानाति, तथाहि -

न वेदाध्ययनं किञ्चि- ज्ञानाति न जपं तथा ।

ध्यानं न देवातानां च न चैवाराधनं तथा । ११/१

स शूद्रवद् गङ्गायां विना मन्त्रं स्नानं करोति । वन्यानि फलानि आनीय मध्याह्ने भक्षयति । किं फलं भक्ष्यं किमभक्ष्यं स न जानाति । परं स सदा सत्यं कथयति, कदाचित् मिथ्या न भाषते । तस्मात् जनाः तं “सत्यतपा” इति नाम्ना कथयन्ति । स कस्यचित् अहितं न करोति, निर्भयः सुखं स्वपिति । कदा मे मरणं भवेत्, अरण्ये दुःखं जीवामि, मूर्खस्य मम जीवनं धिक्, मम मरणं शीघ्रं भवेत् । ब्राह्मणकुले लब्धं जन्म, परं विधिना अहं मूर्खः कृतः, सुरूपा बन्ध्या नारी इव, निष्फलो द्रुम इव, दुग्धहीना धेनुरिव मम जीवनं व्यर्थं जातम् । पूर्वं - जन्मनि मन्ये तपो न तप्तं, साधवो न सेविताः, द्विजा न पूजिताः, तेनाहं मन्दधी-र्जातः । तपः कर्तुं न जानामि, कमुपायं करोमि । अहं दैव-मेव प्रधानं चिन्तयामि, पौरुषं सर्वथा निरर्थकं भवति ।

ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, इन्द्रः अन्ये सर्वे देवाः कालस्य अधीना भवन्ति । स एवमेव नानाविधान् वितर्कान् कृत्वा

गङ्गातीरे स्वाश्रमे स्थितः सन् कथमपि कालातिवाहनं कृतवान् । हे जमदग्ने ! सत्यतपा एवं पावने गङ्गातीरे चतुर्दश वर्षाणि दान-ध्यान-जपादिक-मकुर्वन् न्यवसत् । सर्वे जनाः जानन्ति यदसौ सदा सत्यं वदतीति । तेन तस्य नाम “सत्यव्रत”-रूपेण जनेषु प्रसिद्धं जातम् । एकदा मृगयां कुर्वन् क्रूरकायो यमसदृशः धृत-चापबाणः एको व्याधो मृगया-क्रमेण एकं वराहं शरविद्धं कृत्वा तस्यानुसरणं कुर्वन् तद् वनम् आगतः । तस्यागमनात् पूर्वं शरविद्धो रुधिरार्द्र-देहो भयात् कम्पमानः वराहो तस्य मुनेः सत्यव्रतस्य आश्रम-समीप-मागच्छत् ।

तं बाणविद्धं शूकरं दृष्ट्वा दयार्द्रचेता मुनिः सारस्वतं वीजमन्त्रम् अजानन्नेव उच्चारितवान् । बाणविद्धं वराहं दृष्ट्वा स शोकसागरे मग्न आसीत् । वराहस्तु रक्तार्द्र-देहः कम्पमानः आश्रमस्य समीपस्थिते अरण्ये कुत्रचिदात्मरक्षां कृतवान् । ततस्तं वराहम् अन्विष्यन् स व्याधः तमाश्रम-मागत्य कुशासने उपविष्टं मुनिं “मम शरविद्धो वराहः अत्रागत्य क्व गत इति मुनिं प्रणम्य पृष्ठवान् । हे मुनिवर ! अहं तव ख्यातिं जानामि । त्वं सदैव सत्यं कथयसि । मम परिवारः क्षुधया व्याकुलः । परिवार - पोषणार्थमहं वराहं बाणविद्धं कृतवान् । स चायं वराहः तवाश्रम-मागत्य कुत्र गत इति कृपया कथय, येन अहं तं वराहं नीत्वा मम परिवार-पोषणं करोमि । हे मुनिवर ! मम परिवार-पोषणाय एषा वृत्तिः विधात्रा विहितः, तस्मात् पलायितस्य वराहस्य सूचनां कृपया प्रयच्छ ।”

इत्थं व्याधस्य वचनं श्रुत्वा सत्यव्रतो मुनिः किं करोमि, बाणविद्धं वराहं गतं दृष्ट्वानहं, यदि गतस्य वराहस्य मार्गं कथयामि, तर्हि असौ शीघ्रं गत्वा तं वराहं हनिष्यति, तदा तस्य वधे अहं कारणं भविष्यामि । अन्यपक्षे यदि वराहं

न दृष्टवान् इति कथयामि, तर्हि मिथ्या-कथनेन मम सत्य-
कथनं व्रतं भग्नं भविष्यति । स पुन-श्चिन्तितवान्-यत्र सत्य-
कथने हिंसा दृश्यते, तत्र सत्यं न सत्यम् । अन्यपक्षे दयायुक्तं
मिथ्याकथन-मपि सत्यं भवति । येन प्राणिनां हितं भवति,
तत् मिथ्या-वचन-मपि सत्यं भवत्येव, इत्थं धर्मसङ्कटे स्थितः
सन् मुनिः व्याधं यथोचितं वचनं न कथितवान्, तथाहि-
सत्यं न सत्यं खलु यत्र हिंसा

दयान्वितं चानृतमेव सत्यम् ।

हितं नराणां भवतीह येन

तदेव सत्यं न तथाऽन्यथैव ॥ ११-३६

बाणविद्धस्य वराहस्य दर्शनेन दयार्द्र-चेतसो मुनेः अकस्मात्
सारस्वत-वीजमन्त्रोच्चारणेन प्रसन्ना भगवती तस्मै सर्वा विद्याः
प्रदत्तवती, तेन पूर्वं ब्रह्मणो वरेण वाल्मीकि-मुनिरिव स महान्
विद्वान् कविश्च जातः ।

ख - सारस्वत-बीजमन्त्रस्य महत्त्वम् ।

ततः स दयावान् मुनिः व्याधं कथितवान् - हे व्याध !
त्वं जानासि यत् मम नयनद्वयं पश्यति, परं तत् नयन-द्वयं
वक्तुं न शक्नोति । पुनः मम या जिह्वा कथयति, सा न
अपश्यत् इत्थं यदा स्थितिर्भवति अहं किं त्वां कथयामि । त्वं
कथं वारम्बारं मां पृच्छसि ? तथाहि -

या पश्यति न सा ब्रूते या ब्रूते सा न पश्यति ।

अहो व्याध ! स्वकार्यार्थिन् ! किं पृच्छसि पुनः पुनः । ११/४९

इत्थं प्रोक्तो व्याधः स्वबाण-विद्धस्य वराहस्य प्राप्तौ
निराशः स्वगृहं गतः । ततः सत्यव्रतो आदिकवि-वाल्मीकि-रिव
सर्वलोकेषु प्रसिद्धो विद्वान् जातः ।

हे जमदग्ने ! सत्यव्रतः श्रीदेव्याः सारस्वतं वीजमन्त्रं

विधिपूर्वकं ज्ञात्वा पृथिव्यां विख्यातः पण्डित आसीत् । तस्य ख्यातिं श्रुत्वा तस्य पिता अन्ये च सम्पर्कीया जनाः समागत्य तं गृहं नीतवन्तः ।

श्रीव्यासदेवः कथयति - हे राजन् ! जनमेजय ! तस्मात् जगतः मूल-कारण-रूपिणी आदिशक्तिः परमेश्वरी तस्मात् सदा त्वया पूज्या, तस्मात् तस्या यज्ञं त्वं कुरु । सा परमेश्वरी स्मृता, भक्त्या संपूजिता, ध्याता, कथिता, स्तुता सती अभिलषितान् सर्वान् कामान् पूरयति, तस्मात् सा कार्यदा कथ्यते ।

हे राजन् ! संसारे ये ये जना मूर्खा, दुःखिताः शत्रुपीडिताः भृत्याः, दरिद्रा, रोगिणः, असमर्थाः सन्ति, तथा ये जना विज्ञाः, सुखिनः, शत्रुहीनाः स्वामिनः, धनिनः, स्वस्थाः, समर्थाः, सन्ति-इमान् मूर्खादीन् विलोक्य इत्थ-मनुमानं करणीयं यदेभिः पूर्वजन्ममि सर्वार्थ-प्रदायिनी देवी न सेविता, तथा इमान् विज्ञान् सुखिनो विलोक्य इत्थ-मनुमानं विधेयं यदेभिः पूर्वजन्मनि सा सर्वाभीष्ट-प्रदायिनी देवी पूजिता, सेविता च । हे राजन् जनमेजय ! तस्मिन् मुनिसमाजे लोमश-महर्षेः मुखात् श्रीदेवी-माहात्म्यं मया इत्थं श्रुतम् । तस्मात् त्वया तस्या देव्याः प्रीत्या भक्त्या विधिना च पूजा विधेया इति ।

द्वादशोऽध्यायः

क - सात्त्विक-राजस-तामस-यज्ञानां वर्णनं तथा पाण्डवानां राजसूय-यज्ञ-वर्णनम् ।

राजा जनमेजयः सविनयं गुरुदेवं श्रीव्यासं पृच्छति-भो गुरुदेव ! कृपया श्रीदेव्या यज्ञविधिं होम-द्रव्याणि, याजकानां ब्राह्मणानां च संख्यां, दक्षिणां च विस्तरेण कथय । राज्ञः

अनुरोधेन श्रीव्यासदेवः कथयति - हे राजन् ! श्रीदेव्या यज्ञविधिं शृणु । यज्ञः त्रिविधो भवति - सात्त्विकः, राजसः, तामसश्च । मुनीनां सात्त्विको यज्ञः, नृपाणां राजसो यज्ञः, राक्षसानां तामसो यज्ञो भवति । ज्ञानिनां निर्गुणो यज्ञो, विमुक्तानां ज्ञानमयो यज्ञश्च भवति, तथाहि -

मुनीनां सात्त्विकं प्रोक्तं नृपाणां राजसं स्मृतम् ।

तामसं राक्षसानां वै ज्ञानिनां तु गुणोज्झितम् । १२/४, ५

हे राजन् ! देशः, कालो, द्रव्याणि, मन्त्राः, ब्राह्मणाः एतैः सह यत्र यज्ञे सात्त्विकी श्रद्धा विद्यते, स यज्ञः सात्त्विको ज्ञेयः । द्रव्याणां, क्रियाणां, मन्त्राणां च शुद्ध्या यज्ञः पूर्णाङ्गो भवति, तदा यज्ञस्य फलं पूर्ण-रूपेण लभ्यते, नोचत् पूर्णं फलं न लभ्यते । अन्यायोपार्जितेन धनेन यदि यज्ञः क्रियते, तर्हि, इहलोके न कीर्तिः, परलोके तस्य न सुफलं लभ्यते । तस्मात् न्यायार्जित-धनेन यज्ञो विधेयः तेन इह लोके यशः, परलोके च सुफलम् अवश्यं प्राप्तव्यमेव ।

हे राजेन्द्र ! पाण्डवाः राजसूयं यज्ञं समारोहेण कृतवन्तः । तत्र भगवान् श्रीकृष्ण आसीत् । ब्राह्मणा यज्ञकर्मणि दक्षाः, तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विपुला दक्षिणाः प्रदत्ताः । तत्र यज्ञे को दोष आसीत् येन यज्ञ-समाप्तेः मासेनैव पाण्डवा द्यूत-क्रीडायां पराजिताः, पाञ्चाली सभायाम् अपमानिता, सर्वे पाण्डवाः त्रयोदश-वर्षाणि वनवासम् एकवर्षं च अज्ञात-वनवासम् अतिवाहितवन्तः । केशवे तथा धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे विद्यमाने कथमित्यं जातम् ?

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र ! पाण्डवैस्तु मखःकृतः ।

राजसूयः क्रतुवरः समाप्त - वर - दक्षिणः । १२/१० ।

कृत्वा यज्ञं सुसम्पूर्णं मास - मात्रेण पाण्डवैः ।

प्राप्तं महत्तरं कष्टं वनवासश्च दारुणः । १२/१२ ।

यज्ञे कस्य दोषस्य हेतोः वनवासः प्राप्तः ? भवितव्यं भवत्येव, यद् घटितव्यं, तदवश्यं भविष्यति, इत्थं यदि भावना स्वीक्रियते, तदा शास्त्रं, वेदमन्त्राः साधनोपायाश्च व्यर्था भविष्यन्ति । तदा शास्त्राणि प्रशंसा-वचनानि, सर्वाश्च क्रियाः, स्वर्गार्थं तपः, वर्णानां धर्माः, सर्वाणि प्रमाणानि च व्यर्थानि भविष्यन्ति । तस्माद् दैवम् उपायं च स्वीकुर्यात् । कर्मणि कृते सति यदि विपरीतं फलं दृश्यते, तर्हि तत्र कर्मणि कुत्रापि दोषो विद्यत इति प्राज्ञा-श्चिन्तयन्ति ।

हे राजन् ! विपरीत-फलप्राप्ति-रूपं कर्म कर्तृभेदात्, मन्त्रभेदाद्, द्रव्य-भेदाच्च भवति । पुरा सुरपतिना इन्द्रेण यज्ञे विश्वरूपो गुरु-रूपेण वृतः । मातृ-हिताय तेन विपरीतं कर्म कृतम् । देवेभ्यः स्वस्ति दानवेभ्यश्च स्वस्ति इति मन्त्रमुच्चार्य मातृपक्षीया असुरा रक्षिताः । तेन दैत्यान् पुष्टान् दृष्ट्वा इन्द्रो विश्वरूपस्य शिरः चिच्छेद । अत्र कर्तृभेदात् मन्त्रपाठे कार्ये दोषो जातः । पुनः पाञ्चाल-राजेन द्रुपदेन आचार्य-द्रोण-विनाशाय पुत्रस्य उत्पादनाय च यज्ञः कृतः । फलेन यज्ञ-मध्याद् धृष्टद्युम्नो, द्रौपदी च संजातौ । पुरा महाराजो दशरथः पुत्रप्राप्तये पुत्रेष्टि-यागं कृत्वा चतुरः पुत्रान् प्राप्तवान् । पाण्डवैः कृते राजसूये यज्ञे कुद्रव्य-योगात् अथवा अभिमान-पूर्वकं कृताद् यज्ञात् विपरीतं वनवास-रूपं फलं तैः प्राप्तम् । हे महाराज ! सात्त्विको यज्ञो दुर्लभो भवति । असौ महायज्ञो मुनीना-मेव भवति । ते सात्त्विकं न्यायार्जितं वन्यफल-मूलादि-भोजनं कुर्वन्ति । राजसा यज्ञा द्रव्य-बहुलाः, साभिमानाः क्षत्रियाणां वैश्यानां च भवन्ति । तामसा यज्ञाः क्रोध-सहिता, गर्व-वर्धका, हिंसा-सहिताश्च दानवानां भवन्ति ।

ख - मानस-यज्ञ-महिमा, श्रीव्यासदेवस्य जनमेजयं प्रति उपदेशः ।
हे राजन् ! मोक्षार्थिनां विरक्तानां सर्वसाधन-संयुक्तो मानस-
यागो भवति, तथाहि :-

मुनीनां मोक्ष-कामानां विरक्तानां महात्मनाम् ।

मानसस्तु स्मृतो यागः सर्व - साधन - संयुतः । १२/३६
अन्येषु यज्ञेषु द्रव्येषु, श्रद्धायां, क्रियादिषु वा
किञ्चिन्मूनं भवेत्, परं मानसे कस्यापि द्रव्यस्य न्यूनता नास्ति ।
मानस-यज्ञ -सम्पादनाय प्रथमं मनः पवित्रं, गुण-वर्जितं च
करणीयम् । मनसि पवित्रे देहः पवित्रो भवति । इन्द्रियार्थ-रहितं
यदा मनो भवति, तदा मनः पवित्रं भवति, तदैव मानस-
यज्ञ-करणे स अधिकारी भवति । तथा यागेच्छुः स जनः
मनसा बहु-योजन-विस्तृतं मण्डपं कृत्वा पवित्रैः श्लक्ष्णैः
स्तम्भैश्च युक्तं कुर्यात् । ततो मनसा वेदीं परिकल्प्य तत्र
यथाविधि अग्नयो मनसा स्थापनीयाः । तत्र वेद्यां ब्रह्मा,
अध्वर्युः, होता, प्रस्तोता, उद्गाता, प्रतिहर्ता तथा अन्ये
यथाविधि वरुण-पूर्वकं पूजनीयाः । तत्र वेद्यां प्राणः अपानो,
व्यानः समानः उदानः- एते पञ्च अग्नयो वेद्यां यथाविधि
स्थापनीयाः । तत्र गार्हपत्यः अग्निः प्राणः, आहवनीयकः
अग्निः अपानः, दक्षिणाग्निः व्यानः, अवसथ्यकः अग्निः
समानः, सभ्यः अग्निः उदानो भवति । एते पञ्च पावका
अतीव तेजस्विनो भवन्ति । ततो मनसा निर्गुणं द्रव्यं
चिन्तनीयम् ।

तदा मन एव होता, मन एव यजमानः । यज्ञस्य
अधिदेवः सनातनं निर्गुणं ब्रह्म । अस्य यज्ञस्य फल-प्रदायिनी
देवी सर्वाधारा सर्वत्र व्याप्य संस्थिता ब्रह्मविद्या निर्गुणा शक्तिः
भवति । तां ब्रह्मविद्यां देवीमुद्दिश्य प्राणादिषु अग्निषु पूर्वोक्तेषु

तत् मनसा कल्पितं द्रव्यं हुनेत् । ततो मनः आलम्बन-हीनं कृत्वा प्राणानपि सुषुम्णा-रन्ध्र-मार्गेण शाश्वते ब्रह्मणि हुनेत् । आत्मानं सर्वभूतस्थं, सर्वभूतानि आत्मनि चानुभूय एकाग्रेण मनोयागेन अनाकुलो यदा तां ध्यायेत्, तदा शिवां ब्रह्मविद्यां पश्येत् । ततस्तां सच्चिदानन्द-रूपिणीं विलोक्य साधको ब्रह्मज्ञो भवति । मायादिकं तस्य सर्वं दग्धं भवति, केवलं प्रारब्ध-कर्ममात्रं यावद्देहं तिष्ठति ।

हे राजन् ! यो जनः जगदम्बिकां भजति, स जीवन्मुक्तो भूत्वा कृतकृत्यो भवति, तस्मात् सा परमेश्वरी भूवनेश्वरी श्रीगुरोः वाक्यानुसारतः ध्येया, मन्तव्या, श्रोतव्या च ।

हे जनमेजय ! एवंविध-भावेन यो यज्ञं करोति स मोक्षं निःसन्देहं प्राप्नोति । अन्ये सकामा यज्ञाः क्षयोन्मुखा भवन्ति । स्वर्गाभिलाषी जनः अग्निष्टोमं यज्ञं यथाविधि कुर्यादिति वेदज्ञाः कथयन्ति । परं पुण्ये क्षीणे जनो मर्त्यलोकं पुनरागच्छति । तस्मात् मानसो यज्ञः सर्वश्रेष्ठः अक्षयश्च भवति । जयेच्छुः राजा इमं यज्ञं नैव कर्तुं शक्नोति । त्वया पूर्वं तामसः सर्पयज्ञः कृतः, तक्षकस्य दुरात्मनः प्रतिकारः कृतः । तस्मिन् यज्ञे कोटिशः सर्पा भस्मीभूताः । हे राजन् ! अद्य त्वं देवीयज्ञं यथाविधि कुरु । सृष्ट्यादौ अयं देवीयज्ञः पूर्वं विष्णुना कृतः ।

देवीयज्ञं कुरुष्वद्य विततं विधि - पूर्वकम् ।

विष्णुना यः कृतः पूर्वं सृष्ट्यादौ नृप-सत्तम ! १२/६५

अहमस्य यज्ञस्य विधिं ते कथयामि । यज्ञविधिज्ञा वेदज्ञा श्रीदेवी-वीजमन्त्र-विधानज्ञा मन्त्र-विशारदा याजका-स्तव भविष्यन्ति । त्वं यजमानो भविष्यसि । विधानेन यज्ञं कृत्वा तेन लब्धेन पुण्येन त्वं दुर्गतिस्थं पितरं समुद्धर । तव पिता नृपः परिक्षित् मुनेः कण्ठे मृतसर्प-स्थापनेन तस्य अपमानजं पापं

कृतवान् । तदर्थं तस्य पुत्रेण ऋषिणा तक्षक-दंशनेन तस्य मृत्युरूपः
शापः प्रदत्तः । सर्प-दंशनेन तव पिता दुर्मरणं प्राप्तवान् । तव
पितुः मृत्युः न भूमौ, न कुशासने, न संग्रामे, न गंगातटे
जातः । स्नान-दानादि-वर्जितं तव पितुः अकालमरणं सौधे-जातं,
मरणात् पूर्वं श्रीदेव्याः स्मरणं तेन नैव कृतम् । कथं जीविष्यामि
इति चिन्तां कुर्वन् मन्त्रज्ञान् आनीय औषधस्य मणि-मन्त्रादीनां
सहायतां च स नीतवान् । एतैः कारणैः तव पिता नरक-दुःखं
प्राप्नोति । तस्मात् त्वं देवीयज्ञं कृत्वा पितरं नरकात् समुद्धर । महर्षे-
र्व्यासदेवस्य मुखात् पितुः नरक-प्राप्तिं श्रुत्वा अतीव दुःखितो भूत्वा
पितुः उद्धाराय राजा देवीयज्ञं करिष्यतीति निश्चयं कृतवान् ।

त्रयोदशोऽध्यायः

क - त्रिदेवाना - मिन्द्रस्य च स्वस्व - लोक - रचनम् ।

हे गुरुदेव ! भगवान् विष्णुः कदा केन भावेन
श्रीदेवीयज्ञं कृतवान्, कृपया तद् विस्तरेण कथयतु । तस्य यज्ञ-
सम्पादनं तव मुखारविन्दात् श्रुत्वा पश्चादहं तं यज्ञं करिष्यामि ।
एतत् श्रुत्वा श्रीव्यासदेवः श्रीविष्णोः श्रीदेवीयज्ञ-सम्पादन-विषये
इत्थं कथितवान् । हे जनमेजय ! श्रीभुवनेश्वर्या यदा त्रिदेवाः
पत्नीप्रदान-पूर्वकं विसर्जिताः, ते सर्वे स्नानान्तर-मागत्य स्वस्व-
पुरुष-रूपं प्राप्य तेन दिव्य-विमानेन महासागरं समागताः, तत्र
धरां समुत्पाद्य स्वस्व- वासार्थं स्थानानि चक्रुः । श्रीदेव्या
अचला आधारशक्तिः प्रदत्ता । धरा मधु-कैटभयो मेदः-
समन्विता ततो मेदिनी ता-माधारीकृत्य स्थिता । धारणात् धरा
प्रोक्ताः विस्तीर्णत्वात् पृथ्वी, महीयस्त्वात् मही, सा श्रीशेषेण
मस्तके धृता । महासागरस्य मध्ये स्थितां धरां दृढां कर्तुं गिरियो

लोहकीला यथा काष्ठे तथा स्थिताः । तस्माद् गिरयो भूधरा महीधरा
 वा कथ्यन्ते । ततः स्वर्णमयो बहुयोजन-विस्तृतो मेरु-गिरिः कृतो यो
 मणिमयैः शृङ्गैः शोभते । असौ गिरिः अतीव अद्भूतो भवति ।
 मरीचिः, नारदः, अत्रिः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः दक्षो, वशिष्ठश्च
 - एते ब्रह्मणः प्रसिद्धा मानस-पुत्रा भवन्ति । मरीचेः पुत्रः कश्यपः,
 तस्य त्रयोदश पत्न्यः, सर्वा दक्षस्य प्रजापतेः कन्या भवन्ति । ताभ्यो
 मातृभ्यो देवा, दैत्या, दानवाः, पशवः, पक्षिणः सर्पा, वन्यप्राणि-
 प्रभृतयः सर्वे जाताः, तथाहि -

मरीचेः कश्यपो जातो दक्षकन्या - स्त्रयोदश ।

ताभ्यो देवाश्च दैत्याश्च समुत्पन्ना ह्यनेकशः । १३/१३

ततस्तु काश्यपी सृष्टिः प्रवृत्ता चातिविस्तरा ।

मनुष्य - पशु- सर्पादि- जातिभेदै - रनैकधा । १३/१४

तस्मात् इयं विस्तृता सृष्टिः काश्यपी कथ्यते । ब्रह्मणः
 देहस्य दक्षिणार्द्धात् स्वायम्भुवो मनुः पुरुषो जातः, वामार्द्धात्
 शतरूपा नारी, तस्य पत्नी जाता । तयोः प्रियव्रतः, उत्तानपादः
 सुतौ तथा तिस्रो मनोहराः कन्या जाताः । हे राजन् ! भगवान्
 ब्रह्मा एवं सृष्टिं कृत्वा मेरुगिरिः शृङ्गे आत्मनो निवासार्थं
 मनोहरं ब्रह्मलोकं कृतवान् । भगवान् विष्णुः आत्मनो निवासार्थं
 वैकुण्ठलोकं कृतवान् । यो लोकः सर्वेषां लोकाना - मुपरि
 स्थितः । भगवान् शिवोऽपि स्वनिवासार्थं कैलासं परमं स्थानं
 कृत्वा भूतगणैः सह सुखेनातिष्ठत् ।

स्वर्णमयस्य मेरुगिरिः शिखरोपरि स्वर्गो निर्मितः, देवराजस्य
 इन्द्रस्य नानारत्न-शोभितमिदं वासस्थानं भवति । समुद्र-मन्थनात्-
 प्राप्ता इमे - पारिजात-तरुः, चतुर्दन्त-गजः, ऐरावतः, सर्व-
 कामना-प्रदात्री कामधेनुः, उच्चैःश्रवा अश्वः, रम्भा-प्रभृतयः
 अप्सरसः इन्द्रेण गृहीताः सर्वे स्वर्गस्य शोभां

वर्द्धितवन्तः, धन्वन्तरिः चन्द्रश्च समुद्रात् जातौ स्वर्गे स्थितौ-
शोभेते । एवं देव-पशु-मनुष्यैः त्रिविधा सृष्टिः जाता । कर्मयुक्ता
जीवाः स्वस्व-कर्मानुसारम् अण्डजाः, स्वेदजाः, उद्भिज्जाः
जरायुजाश्च चतुर्भेदैः समुत्पन्नाः । श्रीहरि-ब्रह्म-शिवाः स्वस्व-भुवने
विहारं कृतवन्तः । भगवान् विष्णुः स्व-वैकुण्ठ-भुवने श्रीमहालक्ष्म्या
देव्या सह सुखेनासीत् । एकदा स तत्र स्थितः सुधासिन्धु-मध्ये
स्थितं चिन्तामणि-द्वीपं स्मृतवान् यत्र स, ब्रह्मा, शिवश्च
स्त्रीरूपेण परिणता बहु-वर्षाणि श्रीदेव्याः सेवां कृतवन्तः ।

ख- श्रीविष्णोः श्रीदेवीयज्ञ-सम्पादनेन सर्वदेव-श्रेष्ठत्व-प्राप्तिः ।

श्रीदेवी तत्र तस्मै दिव्यं मन्त्रं च प्रदत्तवती । एतत् सर्व
स्मृत्वा श्रीविष्णुः श्रीदेव्या यज्ञं कर्तुं मनसि निश्चयं कृतवान् । ततः
स श्रीशिवं, ब्रह्मदेवं, वरुण-मिन्द्रं, कुवेर-मणिं, यमं, वसिष्ठं,
कश्यपं, वामदेवं, वृहस्पतिं च निमन्त्र्य श्रीदेवी-यज्ञस्य आयोजनं
कृतवान् । हे जनमेजय ! यज्ञ-संपादनाय भगवान् विष्णुः बहुविध-
संयुक्तम् अतिमहान्तं मनोहरं सात्त्विकं च संभारं कृतवान् ।
शिल्पिभिः विस्तृतं मण्डपं कारयामास, निपुणान् सप्तविंशतिम्
ऋत्विजो स वरयामास । विस्तृतां वेदीं कृत्वा विभिन्न-द्रव्याणां संग्रहं
स कृतवान् । ब्राह्मणाः श्रीदेव्या वीजमन्त्र-समन्वितान् मन्त्रान् अजपन् ।
यथाविधि ऋत्विजो यज्ञे हवनं कृतवन्तः । एवं यज्ञे संपादिते
आकाशात् श्रीदेवी मधुराक्षरं श्रीविष्णुं प्रोक्तवती - हे विष्णो ! त्वं
देवेषु सदा श्रेष्ठो भूत्वा तेषां पूज्यो माननीयश्च भविष्यसि । ब्रह्मा,
शिवः, इन्द्रः, अन्ये देवाश्च त्वां सर्वे पूजयिष्यन्ति, तथाहि -

यज्ञं कर्तुं मन - श्चक्रे अम्बिकाया रमापतिः ।

उत्तीर्य भवनात् तस्मात् समाहूय महेश्वरम् । १३/३० ।

ब्रह्माणं वरुणं शक्रं कुवेरं पावकं यमम् ।

वसिष्ठं कश्यपं देवं वामदेवं वृहस्पतिम् । १३/३१ ।

विष्णुं तदा समाभाष्य सुखदा मधुराक्षरा ।

विष्णो ! त्वं भव देवानां हरे ! श्रेष्ठतमः सदा । १३/३६ ।

मान्यश्च पूजनीयश्च समर्थश्च सुरेष्वपि ।

सर्वे त्वा - मर्चयिष्यन्ति, ब्रह्माद्याश्च सवासवाः । १३/३७ ।

पृथिव्यां मानवा-स्तव भक्त्या सुखिनः समृद्धाश्च
स्थास्यन्ति । त्वं सर्वेषां जनानां वरदाता भविष्यसि । सर्व-
देवानां मनोरथान् पूरयित्वा त्वं परमेश्वरः सर्व-यज्ञेषु मुख्य-देव-
रूपेण पूज्यो भविष्यसि । दैत्यैः दानवैश्च पीडिता देवाः तव
साहाय्येन तेषां शत्रून् जेष्यन्ति । सर्वेषु पुराणेषु वेदेषु च त्वं
पूज्यतमः पुरुषोत्तमः ख्यातो भविष्यसि । यदा यदा धर्मस्य
ग्लानिः भविष्यति, तदा तदा त्वम् अवतारान् गृहीत्वा धर्मस्य
रक्षणं दुष्टानां विनाशं च करिष्यसि । सर्वेषु अवतारेषु तव
पत्नी महालक्ष्मीः सहचारिणी भूत्वा तव सहायिका भविष्यति ।
त्वं सर्व-लोकेषु श्रेष्ठदेव-रूपेण विख्यातो भविष्यसि ।

तव पत्नी वैष्णवी-वाराही-नारसिंही-रूपैः सर्वाभरण-भूषितैः
तव कार्ये सहायिका भविष्यति । ताः त्वया सर्वदा माननीया
एव । एता देव्यः प्रतिमासु मानवैः पूजिताः सर्व-मनोरथ-प्रदा
भविष्यन्ति । तासां देवीनां तव च महिमा भुवि स्वर्गे च
विख्यातो भविष्यति । श्री व्यासः कथयति - श्रीदेवी इत्थम्
आकाश-वाण्या श्रीविष्णवे वरान् प्रदाय यदा विरता, तदा
श्रीविष्णुः अतीव प्रीतः सन् यज्ञं यथाविधि समाप्य - ब्राह्मणान्
ऋत्विजः सन्तोष्य अनुचरैः सह वैकुण्ठं गतः । सर्वे देवा स्वस्व-
भवनानि गताः । श्रीदेव्या आकाशवाणीं श्रुत्वा सर्वे देवा
ब्राह्मणा मुनयश्च अतीव भक्ति-युक्ताः सन्त-स्तस्याः श्रीदेव्या
भक्तिभावेन पूजनं कृत्वा कृतार्था जाताः ।

चतुर्दशोऽध्यायः

क - ध्रुवसन्धि - नृपस्य युद्धे मृत्युः।

हे गुरुदेव ! श्रीहरेः श्रीदेवी-यज्ञ-सम्पादन-विषये भवतः श्रीमुखात् मया श्रुतम् । भवान् कृपया श्रीदेव्या महिमानं विस्तरेण वर्णयतु । श्रीदेव्या-श्वरित्रं तव श्रीमुखात् श्रुत्वा अहं श्रेष्ठं श्रीदेवीयज्ञ-मनुष्ठाय पावनो भविष्यामि । राज्ञो जनमेजयस्य सविनय-मनुरोधेन प्रीतः श्रीव्यासदेवः कथयति-हे राजन् ! अहम् इतिहासं पुराणं चाश्रित्य श्रीदेव्याः पावनं चरितं कथयामि, शृणु । कोशलेषु सूर्यवंशे महाराज पुण्यस्य पुत्रो ध्रुवसन्धिरिति तेजस्वी राजा जातः, तथाहि-

कोशलेषु नृपश्रेष्ठः सूर्यवंश - समुद्भवः ।

पुण्यपुत्रो महातेजा ध्रुवसन्धि - रिति स्मृतः १९४/४

असौ राजा धर्मात्मा, सत्यसन्धो वर्णाश्रम-हिते रतः समृद्धाया-मयोध्यायां राजत्वं कृतवान् । तस्य राज्ये ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः, वैश्याः, शूद्राश्च स्वां स्वां वृत्तिं समास्थाय सुखेन न्यवसन् । तस्य राज्ञः द्वे रूपवत्यौ स्त्रियौ चास्ताम् । एका धर्मपत्नी नाम्नां मनोरमा, अपरा लीलावती च, तथाहि :-

मनोरमा धर्मपत्नी सुरूपति - विचक्षणा ।

लीलावती द्वितीया च साऽपि रूप-गुणान्विता १९४/९

स राजा धर्मपत्नी - द्वयेन सह गृहेषु, उपवनेषु, सौधेषु, कीडागिरो, दीर्घिकासु च परमानन्देन विहारं कृतवान् । तस्य राज्ञः पत्नी मनोरमा शुभे काले एक-मुत्तमं राज-लक्षण-सम्पन्नं पुत्रं प्रसूतवती । तस्य नाम सुदर्शन आसीत् । तस्य पत्नी लीलावती अपि एक-मासानन्तरं मनोहरं पुत्रं शुभे दिवसे सुषुवे । राजा द्वयोः पुत्रयोः जातकर्म यथाविधि कृतवान्,

द्वितीय-पुत्रस्य नाम शत्रुजित् आसीत् । पुत्रद्वये राज्ञः समा प्रीति-रासीत् । क्रीडमानौ उभौ बालौ राज्ञो मनोरञ्जनं कृतवन्तौ । यथाकालं पुत्रद्वयस्य यज्ञोपवीत-संस्कारः कृतः, द्वितीयः पुत्रः शत्रुजित् मधुरभाषी आसीत् । तस्मिन् राज्ञः समधिका प्रीति-रासीत् । मन्त्रिणः प्रजानामपि स अधिकप्रिय आसीत् सुदर्शने प्रथम-पुत्रे तस्य तथा प्रीति-र्नासीत् ।

हे जनमेजय ! कालक्रमेण राजा ध्रुवसन्धिः एकदा मृगया-क्रमेण वनं गत्वा मृग-प्रभृतीन् नानाविध-वन्य-प्राणिनः जघान । ततोऽतिदारुणे घोरे वने क्रीडमाने नृपे एकः परम-कोपनः सिंह उदतिष्ठत् । तं विलोक्य राजा तं प्रति शरान् प्रेषितवान् । शरविद्धः सिंहो घोर-गर्जनं कुर्वन् लाङ्गूलम् उपरि कृत्वा सटाः प्रसार्य अतिशय-क्रुद्धः सन् राजानं हन्तुं तस्य उपरि लम्फ-प्रदानं कृतवान् । तद् दृष्ट्वा राजा कुपितो वामे हस्ते फलकं दक्षिणे करे च असिं गृहीत्वा अपर-सिंह इव स्थितः । कुपिताः सर्वे सेवकाः सिंहं प्रति बाणानमुञ्चन् । नृप-सिंहयोर्मध्ये दारुणं युद्धं जातम् । अतिकुपितः सिंहो नृपस्य उपरि उत्पपात । खड्गेन नृपस्तं जघान । कुपितः सिंहः तं स्वस्य तीक्ष्णैः नखाग्रैर्विदारितवान् । तेन राजा पतितो मृतो जातः । कुपिताः सैनिकाः बहुशर-प्रहारैः सिंहमपि मारितवन्तः । सैनिकेभ्यो राज्ये मन्त्रिणो नृपं मृतं श्रुत्वा वन-मागत्य तत्रैव राज्ञः संस्कारं कृतवन्तः ।

ख - राज्ञो मृत्यौ सपत्नी-द्वयस्य पित्रो-र्विवादः ।

कुलगुरु-र्वशिष्ठः मन्त्रिणः प्रजाश्च अग्रजं सुदर्शनं नृपं कर्तुं मन्त्रणां चक्रुः । सुदर्शनः शान्तः सुलक्षणः प्रथम-धर्मपत्नी-सुतः तस्मात् राज-सिंहासनाय योग्य इति कुलगुरुः मन्त्रिणश्च स्वमतं प्रकाशितवन्तः । इत्थं यदा मन्त्रणा अभवत्,

तदा अनुजस्य शत्रुजितो मातामहो युधाजित् उज्जयिन्या राजा,
लीलावत्याः पिता तत्र शीघ्र-मागत्य तस्य दुहितुः सुतस्य
शत्रुजितो सिंहासने अभिषेक उचित इति प्रोक्तवान् । मनोरमायाः
पिता कलिङ्गाधिपतिः वीरसेनः सुदर्शनस्य हितार्थमपि आगच्छत् ।
उभौ तौ सैन्य-संयुतौ आस्ताम् । राज्य-प्राप्तये तौ मन्त्रिमुख्यैः
सह मन्त्रिणां कृतवन्तौ, तथाहि : -

मृतं जामातरं श्रुत्वा लीलावत्याः पिता तदा ।

तत्राजगाम त्वरितो दौहित्र - प्रियकाम्यया । १४/३६ ।

वीरसेन - स्तथायातः सुदर्शन - हितेच्छया ।

कलिङ्गाधिपति - श्वैव मनोरमा - पिता नृपः । १४/३८ ।

हे राजन् ! युधाजित् तदा वीरसेन -मपृच्छत् - द्वयोः
सुतयोः को ज्येष्ठः ? ज्येष्ठो राज्यं प्राप्नोति न अपरः ।
वीरसेन-स्तदा प्रोक्तवान् - मम नप्ता सुदर्शनः वयसा, गुणेन
च अधिक स्तथा प्रथम-धर्मपत्नी-सुतो भवति, तस्मात् सर्व-
दृष्ट्या स राज्यस्य सिंहासन-योग्यः । युधाजित् कथितवान् - मम
नप्ता शत्रुजित् गुणाढ्यो प्रजाप्रियः, तस्मात् गुणैः ज्येष्ठः
स सिंहासन-योग्यः । इत्थं तयो-र्विवादो जातः । युधाजित्
मन्त्रिणः प्रोक्तवान्-यूयं सर्वे स्वार्थपराः, सुदर्शनं राजानं कृत्वा
धनं भोक्तुमिच्छथ । मम नप्ता शत्रुजित् सबल-स्तस्मात्
सिंहासन-योग्यः । अहं मम नप्तृकृते अवश्यं घोरं युद्धं
करिष्यामि । तदा मन्त्रिणः प्रजाः ऋषयश्च व्यग्रा जाताः । इमं
सुयोगं प्राप्य अन्ये सामन्त-राजानः ससैन्या युद्धाय समागताः ।
राजानं मृतं श्रुत्वा निषादा धन-लुण्ठनाय आगच्छन् । राजपुत्रौ
बालौ दुष्ट्वा चौरा अपि धनाप-हरणाय आगता । इत्थं तत्र
महान् विवादो जातः युधाजित्, वीरसेनश्च स्वस्व-स्वार्थाय
युद्धाय व्यग्रौ आस्ताम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः

क - राज्ञो युधाजितो राज्ञो वीरसेनस्य च युद्धम् ।

हे जनमेजय ! वीरसेनस्य युधाजितश्च मध्ये तुमुलं युद्धं जातम् । उभौ नृपौ बहुसैन्य-सहितौ परस्परं प्रति बाणवृष्टिं कृतवन्तौ । युधाजितं रणे दृष्ट्वा वीरसेनः क्रोधान्वितः सन् तं प्रति बाणान् प्रेषितवान् यथा मेघो गिरौ जलवृष्टिं करोति । युधाजिदपि स्वबाणैस्तस्य बाणान् चिच्छेद । पक्षद्वयस्य गजारोहिणां, रथारोहिणाम्, अश्वारोहिणां च अतिघोरं युद्धं जातम् । सुरा, नरा, मुनयश्च विस्मिताः सन्तो युद्धं दृष्टवन्तः । मांसलोभिभिः पक्षिभिः आकाशं परिव्याप्तम् । अश्व-गज-वीर-वृन्दानां क्षत-विक्षतानां शरीरेभ्यो रक्त-नदी प्रवाहिता यां दृष्ट्वा सर्वे भयभीता जाताः ।

रक्त-नद्याः स्रोतसि तटद्वये च केशावृतानि छिन्न-मस्तकानि बहूनि दृश्यन्ते स्म । स्रोतसि भासमानानि मस्तकानि नदीजल-तरणाय बालानां तुम्बी-फलानीव शोभन्ते स्म । भूपतितं मृतं वीरं विलोक्य गृध्रो मांसार्थम् उपरि अभ्रमत् । जीवात्मा प्रियं निजशरीरं भुवि पतितं दृष्ट्वा विवशः सन् पुनः प्रवेष्टु-मिच्छति । युद्धक्षेत्रे हतो वीरवरो दिव्य-विमाने उपविश्य स्वाङ्गे स्थितां सुरवधूं कथयति-हे प्रिये ! मम प्रियं मनोहरं च शरीरं बाणाहतं भूपतितं विलोक्य । एको वीरो युधि हतो देवाङ्गनया सह आकाशे विमाने यावद् गच्छति, तावत् तस्य पत्नी अग्नौ प्रविश्य दिव्यरूपा सबला स्वप्रियं बलात् तस्या गृहीतवती । हे राजन् ! वीरसेनस्य युधाजितश्च एवं भीषणे संग्रामे संजाते अतिक्रुद्धो नृपो युधाजित् अतितीक्ष्णैः बाणैः वीरसेनं जघान, तथाहि :-

संग्रामे संवृत्ते तत्र युधाजित् पृथिवी-पतिः ।

जघान वीरसेनं तं बाणै - स्तीवैः सुदारुणैः १९५/१६

छिन्नशिरा वीरसेनो भूमौ पपात । तस्मिन् मृते तस्य सर्वे सैन्या भयभीताः सन्तः चतुर्दिक्षु पलायिताः ।

ख - राज्ञो मृत्यौ राज्ञ्या मनोरमायाः प्रतिक्रिया ।

पितरं युद्धक्षेत्रे मृतं श्रुत्वा मनोरमा पित्रा सह युधाजितः शत्रुतां स्मृत्वा अतीव भयभीता जाता । असौ दुष्टाशयो मम पुत्रं राज्य-लोभेन हनिष्यतीति भृशं चिन्तिताऽभवत् । किं करोमि, क्व गच्छामि, मम पिता रणे मृतः, स्वामी सिंहेन मारितः, अयं मे पुत्रो बालको भवति । लोभः अतीव पापिष्ठः, तस्य वशं गतो नृपः किं किं न कुर्यात् ? लोभाविष्टो जनः पितरं, मातरं, भ्रातॄन्, गुरून्, बन्धूनपि हन्ति । अस्मिन् नगरे न कोऽपि मे सहायकोऽस्ति यस्य सहायतां प्राप्य अहं सुतं सुखेन पालयिष्यामि । युधाजित् मम पुत्रं मारयितुं सदा यत्नशीलो भवेत् । मम सपत्नी लीलावती मम पुत्रे दयावती न भविष्यति । समायाते युधाजिति नगरात् निःसरणं न संभवेत् । स मम पुत्रं सुदर्शनं कारारुद्धं करिष्यति ।

हे जनमेजय ! इत्थं श्रूयते यत् पुरा देवराज इन्द्रो मातृष्वसुः दितेः गर्भे सूक्ष्म-रूपेण प्रविश्य गर्भस्थं शिशुं स्ववज्रेण सप्तधा खण्डितवान् । सप्तभागैः खण्डितः शिशुः यदा जीवितो दृष्ट-स्तदा एकम् एकं खण्डं पुनः सप्तधा इत्थं गर्भस्थं शिशुम् एकोन-पञ्चाशत्-खण्डैः छेदितवान् । ततो वायुः मृतो न भूत्वा एकोन-पञ्चाशत्-खण्डविशिष्टो जीवितो जातः ।

पूनः श्रूयते सूर्य-वंशीयस्य नृपस्य एका पत्नी सपत्न्या गर्भनाशाय विषमिश्रितं दुग्धं तस्यै दत्तवती । सौभाग्यात् गर्भस्थः

शिशुः मृतो न भूत्वा विषेण सह जातः । गरेण विषेण सह जातः तस्मात् तस्य पुत्रस्य नाम सगरो जातः । परवर्त्तिकाले स सूर्यवंशस्य प्रसिद्धो महाराजो जातः । पुन-र्महाराजस्य दशरथस्य पत्नी कैकेयी आत्मनः सपत्न्याः ज्येष्ठायाः कौशल्यायाः सर्वलक्षण-सम्पन्नं श्रीरामचन्द्रं तस्याभिषेक-समये वनं चतुर्दश-वर्षाणि यावत् प्रेषितवती, तथाहि -

जीवमानोऽथ भर्ता वै कैकेय्या नृप-भार्या ।

रामः प्रवाञ्जितो ज्येष्ठो मृतो दशरथो नृपः । ३२ ।

ये ये मन्त्रिणो मम सुतं राजानं कर्तुमिच्छन्ति, ते सर्वे युधाजितो नृपस्य अधीनाः सन्ति । मम भ्राता तथा बलवान् नास्ति यो मम पुत्रं कारागारात् मोचयेत् । किं करोमि, दैवयोगेन महत् कष्टं मया प्राप्तम् । अतएव अस्मिन् सङ्कट-समये अह-मात्मनः पुत्र-रक्षार्थ-मुपायं करिष्यामि । इत्थं चिन्तयित्वा विदल्ल-नामधेयम् एकं विश्वस्तं मान्त्रिण-माहूय एकान्ते अतिदुःखिता सा तेन सह परामर्शं कृतवती ।

तेन कथितम्-अत्र अवस्थानम् अस्माकं नोचितं, काश्याः समीपस्थं वनं गुप्तभावेन गमिष्यामः, तत्र मम बलवान् मातुलः सुबाहुरस्ति । स अस्माकं रक्षको भविष्यति ।

हे जनमेजय ! इत्थं मन्त्रिवरात् विदल्लात् परामर्शं प्राप्य लीलावतीं पितरं द्रष्टुं गच्छामि इति कथयित्वा रथेन सैरन्ध्री-सहिता विदल्लेन सह सपुत्रा नगराद् बहि-रगच्छत् । पितुः मृत्युना शोकाकुला भीता तस्य संस्कारं कृत्वा दिनद्वयेन गङ्गातटं सा प्राप्ता । तत्र तटे दस्यवः तस्याः सकलं धनं रथं च गृहीतवन्तः । सा सैरन्ध्री - (प्रसाधन-सेविका) करं गृहीत्वा गङ्गां तीर्त्वा महर्षेः भारद्वाजस्य आश्रमं भ्याकुला सती प्राप्ता । तत्र मुनीनां दर्शनं कृत्वा निर्भया जाता, तथाहि :-

इत्युक्त्वा रथ - मारुह्य सैरञ्ची - संयुता तदा ।
 विदल्लेन च संयुता निःसृता नगराद् बहिः । १५/४३
 भारद्वाजाश्रमं प्राप्ता त्वरया च भयाकुला ।
 संवीक्ष्य तापसा - स्तत्र संजाता निर्भया तदा । १५/४९

महर्षिणा पृष्टा रुदती दुःख - सन्तप्ता विदल्लं सूचितवती ।
 मन्त्रिवरो महर्षिं प्रोक्तवान् हे मुनिवर ! अयोध्यायां सूर्यवंशे
 ध्रुवसन्धिः महाराजः, तस्य इयं मनोरमा धर्मपत्नी । तस्य
 अपरा पत्नी लीलावती । मनोरमा-पुत्रः सुदर्शनः, लीलावत्याः
 पुत्रः शत्रुजित् । राजा मृगयां गत्वा सिंहेन मारितः । ततो
 मन्त्रिणः महाराजस्य इमं ज्येष्ठं पुत्रं सुदर्शनं राजानं कर्तुं
 चिन्तितवन्तः । तदा मनोरमायाः पिता राजा वीरसेनः,
 लीलावत्याः पिता राजा युधाजिदपि समागतौ । स्वदौहित्रं
 शत्रुजितं राजानं कर्तुं युधाजिदैच्छत् । ततो द्वयोः नृपयो-र्मध्ये
 घोरं युद्धं जातम् । युधि अस्या मनोरमायाः पिता वीरसेनो
 युधाजिता मारितः । तत इयं मनोरमा भयाकुला पुत्रं गृहीत्वा
 भवतां शरण-मागता । भवान् परम-दयालुः अस्याः निराश्रयाया
 रक्षणं कृपया करोतु इति मम प्रार्थना ।

इत्थं मन्त्रिवरात् सर्वं श्रुत्वा महर्षिः मनोरमां कथितवान्
 - हे कल्याणि ! त्वं मम आश्रमे निर्भयं स्थित्वा पुत्रं पालय । तव
 शत्रु-संभवं दुःखमत्र न भविष्यति । इत्थ-माश्वासिता मनोरमा
 स्वस्था भूत्वा मुनिना प्रदत्ते कुटीरे सैरञ्ची-सहिता विदल्लेन च सह
 पुत्र-पालन-तत्परा सती न्यवसत् ।

卐 卐 卐 卐 卐

चतुर्थःअंशः(१६-२०अध्यायाः)

षोडशोऽध्यायः

क - सुदर्शनस्य वधाय राज्ञो युधाजितः प्रचेष्टा ?

हे जनमेजय ! महाबली राजा युधाजित् संग्रामात् अयोध्यां गत्वा सुदर्शनस्य वधाय तस्य विषये लीलावती-मपृच्छत् । तस्य अन्वेषणाय सेवकान् स प्रेषितवान् । शुभे दिवसे स्वदुहितुः पुत्रं शत्रुजितं सिंहासने स स्थापितवान् । कुलगुरुः वशिष्ठः अन्ये च मन्त्रिणो यथाविधि महोत्सवे तस्य अभिषेकं कृतवन्तः । हृष्टपुष्ट-जनाकीर्णा अयोध्या नगरी पूर्ववत् शोभां प्राप्तवती । तदा अन्ये केचन सज्जनाः सुदर्शन-विषये चिन्तां कृतवन्तः । अति साध्वी मनोरमा क्व गता ? तस्याः पिता राजा वीरसेनो राज्यलोभेन राज्ञा युधाजिता मारितः । इत्थं ते सज्जना नवीनस्य राज्ञः शत्रुजितो वशवर्तिनः सन्तः चिन्तिताः स्थिताः । राजा युधाजित् दौहित्रं संस्थाप्य राज्यं मन्त्रिभ्यः समर्थं स्वनगरीं गतः । महर्षेः भारद्वाजस्य आश्रमे मात्रा सह स्थितं सुदर्शनं ज्ञात्वा युधाजित् तं हन्तुं चित्रकूटं गिरिं गत्वा तत्र शृङ्गवेर-पुरस्य दुर्दर्श-नामधेयं निषादराजम् अग्रे कृत्वा प्रस्थितः, तथाहि :-

श्रुत्वा सुदर्शनं तत्र मुनीना-माश्रमे स्थितम् ।

(युधाजित्) हन्तुकामो जगामाशु चित्रकूटं च पर्वतम् । १६/११

तमुवाचाति - शोकार्ता मुनिं साश्रु-विलोचना ।

किं करोमि क्व गच्छामि युधाजित् समुपस्थितः ॥

ख - चिन्तिताया मनोरमाया अनुरोधेन महर्षेः भारद्वाजस्य युधाजितं प्रति परामर्शः ।

सैन्यैः सह स्वपुत्रं मारयितुं समागतं युधाजितं श्रुत्वा मनोरमा अतीव दुःखिता जाता । सा शोकार्ता महर्षि-

सविनयं कथितवती - मुनिवर ! किमहं करिष्यामि, मम सुतं मारयितुं युधाजित् ससैन्यः समायातः । हे महर्षे ! पुरा मया श्रुतं यत् पाण्डवा वनवासावसरे मुनीनां पुण्ये आश्रमे द्रौपद्या सह स्थिताः । पञ्च पाण्डवा मृगयार्थं वनं गताः । तत्राश्रमे अत्रिः धौम्यः गालवः, पैलः, जावालिः, गौतमो, भृगुः, च्यवनः, अत्रिवंशीयः कण्वः, जतुः, क्रतुः, वीतिहोत्रः, सुमन्तुः, यज्ञदत्तो भारद्वाजादयश्च न्यवसन् । मुनिसंवृते आश्रमे द्रौपदी निर्भया आसीत् । हे राजन् ! तदा महाराज - धृतराष्ट्रस्य जामाता दुःसलापतिः सिन्धुदेशस्य नृपो जयद्रथो मृगया-क्रमेण आगच्छन् आश्रमे वेदध्वनिं श्रुत्वा मुनीनां दर्शनार्थं - माश्रम - मागतः ।

तं द्रष्टुं मुनि-पत्नीभिः सह द्रौपदी अपि समायाता । तामति - सुन्दरीं दृष्ट्वा जयद्रथो मुनिं धौम्यं 'केयं सुन्दरी' इति अपृच्छत् । महर्षिः कथितवान् - एषा द्रौपदी, पतिभिः पञ्चभिः पाण्डवैः सह अत्र निवसति । पञ्च पाण्डवाः मृगयार्थं वनं गताः । तां दृष्ट्वा जयद्रथः तस्याः समीपं गत्वा प्रणम्य कुशलं पृष्ठवान्, स्वामिनः कुत्र गताः वने युष्माकम् एकादश वर्षाणि गतानि । तदा द्रौपदी कथितवती - हे राजन् ! क्षणं विश्रामं कुरु । मम स्वामिनः अचिरेण आगमिष्यन्ति । एवं यदा द्रौपदी कथयति, तदा जयद्रथः तां प्रति आसक्तो भूत्वा मुनीन् अनादृत्य बलेन तां जहार, तथाहि :-

एवं ब्रुवन्त्यां तस्यां तु लोभाविष्टः स भूपतिः ।
(जयद्रथः) जहार द्रौपदीं वीरोऽ - नावृत्य मुनि - सत्तमान् ॥

मनोरमा कथयति हे मुनिवर ! विज्ञो जनः कस्यापि विश्वासं नैव कुर्यात् । कृते विश्वासे जनो दुःखं प्राप्नोति, तत्र उदाहरणं महाराजो बलिः । प्रह्लादस्य पौत्रः, विरोचनस्य

पुत्रः एकोनशत-यज्ञान् कृतवान्, तेषु बहु-दक्षिणाश्च स दत्तवान् ।

ममासनं स ग्रहीष्यतीति इत्यम् इन्द्रेण अनुरुद्धो विष्णुः पितुः महर्षेः कश्यपस्य, मातुः अदितेः वामनरूपी पुत्रो भूत्वा बलेः यज्ञे विघ्नं कृतवान् । स तस्य राज्यं ससागरामपि पृथिवीं छलेन हृतवान् । महाराजो बलिः स्वसत्यं रक्षितवान् । इन्द्रार्थं इत्थं पूर्वं विष्णुः वामन-रूपेण कपटं कृतवानिति मया श्रुतम् ।

हे मुनिवर ! लोभाविष्टो जन्ः किं किं पापं न करोति वा ? लोभोपहत-चेतसो जनाः मनसां, कर्मणा वाचा परस्वाप-हरणात् नूनं नरके पतन्ति, लोभग्रस्त-जनानां तीर्थं दानं सर्वं व्यर्थं भवति । अतएव हे मुनिवर ! एनं युधाजितं स्वगृहं प्रेषय, अहं पुत्रेण सह भवत आश्रमे जानकीव स्थास्यामि । इत्थं तया सविनय-मनुरुद्धो मुनिवरो भारद्वाजो युधाजितं कथितवान्- हे नृप ! त्वं स्वनगरं गच्छ । सुदुःखिता मनोरमा पुत्रेण सह तव समीपं नागच्छति । ततो युधाजित् मुनिवरं प्रोक्तवान्- हे मुने ! हठं त्यक्त्वा त्वं सपुत्रां मनोरमां त्वज । अहं मनोरमां पुत्रसहितां नीत्वा एव यास्यामि । ततो मुनिवर उक्तवान्- हे राजन् ! तव यदि शक्तिरस्ति तर्हि पुरा वशिष्ठस्य आश्रमात् विश्वामित्रो यथा नन्दिनीं धेनुं नीतवान्, तथा त्वं मम आश्रमात् सपुत्रां मनोरमां राजपत्नीं नय ।

नयस्व यदि शक्ति-स्ते बलेनाद्य ममाश्रमात् ।

विश्वामित्रो यथा धेनुं वशिष्ठस्य मुनेः पुरा ॥ १६/६०

सप्तदशोऽध्यायः

क - राजानं युधाजितं प्रति प्रधानामात्यस्य परामर्शः ।

हे राजन् ! मुनिवरस्य तत् कथनं श्रुत्वा युधाजित् स्वमन्त्रिवृद्धं पृष्टवान्- हे मन्त्रिवर ! अहं बलात् सपुत्रां मनोरमां नेतु - मिच्छामि । दुर्बलोऽपि शत्रुः नोपेक्ष्यः । तं बालं गृहीत्वा मारयिष्यामि तेन मम नप्ता शत्रुजित् निष्कण्टको भविष्यति । एवं यदा राजा युधाजित् आत्मनोऽभिप्रायं प्रकाशितवान्, तदा मन्त्रिवरः कथितवान्- हे राजन् ! भवता अत्र साहसं न कर्तव्यम् । महर्षिणा विश्वामित्रस्य उदाहरणं प्रदत्तम् । तस्य विश्वानित्रस्य इमां कथां कथयामि, शृणोतु ।

एकदा प्रतापी राजा विश्वामित्रो विचरन् महर्षेः वशिष्ठस्य आश्रमं प्राप्तः । महर्षिणा तस्य सत्कारः कृतः । ससैन्यस्य तस्य आश्रमे भोजनाय निमन्त्रणं तेन कृतम् । आश्रमे स्थिताया नन्दिन्याः प्रसादेन राजा ससैन्यो दिव्यं भोजनं प्राप्य अतिसन्तुष्टो जातः ।

एतत् सर्वं नन्दिन्याः हेतो-रिति ज्ञात्वा राजा महर्षिं लक्ष-धेनु-विनिमयेन नन्दिनीं प्रार्थितवान् । परं महर्षिः सम्मतो न जातः । तदा बलादेनां नयामि इति मुनिं कथयित्वा नन्दिनी-ग्रहणाय स सैन्यानदिष्टवान् । सैन्यै-र्गृहीता कम्पमाना क्रन्दनरता नन्दिनी महर्षिं कथितवती- हे मुने ! मां त्यजसि वा ? मुनिः प्रोक्तवान्-नाहं त्वां त्यजामि, बलात् राजा त्वां नेतुमिच्छति ! एतत् श्रुत्वा नन्दिनी क्रुद्धा सती हंवारवं दारुणं कृतवती । ततस्तस्या देहात् सायुधाः कवचावृता भयङ्करा अनेके दैत्या निर्गताः । तैः तस्य सर्वे सैन्या मारिताः । राजा विश्वामित्रः एकाकी अतिदुःखितः स्नात्रं बलं निन्दन् ब्राह्मं च बलं प्रशंसन् गतः । बहु-वर्षाणि कठोरं तपः कृत्वा ऋषित्वं स प्राप्तवान् ।

मन्त्री उवाच- हे राजेन्द्र ! त्वं मुनिवरेण सह कुल-
नाशकरं युद्धं मा कुरु । मुनिवरं सन्तोष्य त्वं स्वराज्यं गच्छ ।
आश्रमे सुदर्शनो मात्रा सह सुखेन तिष्ठतु, तथाहि :-

तस्मात् त्वमपि राजेन्द्र ! मा कृथा वैर- मदभुतम् ।

कुल-नाश- करं नूनं तापसैः सह संयुगम् । २५ ।

मुनिवर्य ! ब्रजाद्य त्वं समाश्वास्य तपो-निधिम् ।

सुदर्शनोऽपि राजेन्द्र ! तिष्ठत्वत्र यथा - सूखम् । २६ ।

निर्धनोऽसौ बालः किं तवाहितं वा करिष्यति ?
अनाथे दुर्बले शिशौ तव वैरं व्यर्थमेव । दया सर्वत्र
कर्तव्या । इदं जगद् दैवाधीनम् । ईर्ष्या हे नृपवर ! न
किञ्चिद् भविष्यति । यद् भाग्ये अस्ति तदवश्यं भविष्यति ।
हे राजन् ! दैव-योगाद् वज्रं तृणायते, तृणमपि दैवयोगाद्
वज्रायते । दैवयोगेन शशको शार्दूलं, मशकश्च गजं
हन्ति । अतएव हे राजन् ! साहसं त्यज, मम हितकरं
वचनं कृपया कुरु । व्यासदेवः कथयति-इत्थं प्रधानमन्त्रिणः
परामर्शं स्वीकृत्य राजा युधाजित् मुनिवरं प्रणम्य स्वराज्यं
जगाम । मनोरमापि आश्रमे निश्चिन्ता सती पुत्रं पालयामास ।

ख - बालकस्य सुदर्शनस्य कामराज-बीजमन्त्र-जपेन
श्रीदेवी सन्तुष्टा तस्मै धनुःशरादीन् दत्तवती तथा शशिकलायै
स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा तस्या उपदेशः ।

बालकः सुदर्शनो दिने दिने मुनिबालैः क्रीडन्नवर्धत ।
एकस्मिन् दिवसे तत्र समागतं विदल्लं मन्त्रिवरं कश्चित्
मुनिकुमारः “क्लीव” इति नाम्ना तमाहूतवान् । तच्छ्रुत्वा
सुदर्शनः श्रीदेव्या एकाक्षरं “क्लीं” श्रीदेव्या कामराजं
बीजमन्त्रं गृहीत्वा वारम्बारं मनसा जजाप । तदासौ
पञ्चवर्ष-वयस्क आसीत् । ऋषिच्छन्दो- विहीनं ध्यान-न्यास-

वर्जितमपि श्रीदेव्याः कामराजं बीजमन्त्रं सदैव स स्मरति ।
तं मन्त्रं सर्वश्रेष्ठं मत्वा क्रीडाकाले शयन-समयेऽपि तं
मन्त्रं सदैव जपति । एकादशे वर्षे मुनिवरो बालस्य
उपनयनं कृतवान्, अङ्गैः सह वेदं, धनुर्वेदं, नीति-
शास्त्रमपि स तं पाठितवान् ।

तेन बालेन मन्त्रबलात् सकला विद्याः प्राप्ताः, कदाचित्
सुदर्शनः श्रीदेव्याः प्रत्यक्षं दर्शनं प्राप्तवान् । देवी रक्ताम्बर-परिहिता
सर्वालङ्कारै-भूषिता चासीत् । गरुड-वाहने स्थितां श्रीवैष्णवीं देवीं
विलोक्य सुदर्शनः अतीव प्रसन्नो जातः; श्रीदेवी सुदर्शनाय
धनुः, शरान्, तूणीरं कवचं च अर्पितवती । श्रीदेव्या धनुः
शरादिकं प्राप्य सुदर्शन-स्तत्र सुखेन स्थितः, तथाहि :-

प्रजपन् मनसा नित्यं क्रीडत्यपि स्वपित्यपि ।

विसस्मार न तं मन्त्रं ज्ञात्वा सारमिति स्वयम् । ३६

कदाचित् सोऽपि प्रत्यक्षं देवीरूपं ददर्श ह ।

रक्ताम्बरं रक्त - वर्णं रक्त - सर्वाङ्ग - भूषणम् ।

हे राजन् ! अस्मिन् समये काशीराजस्य शशिकला-नाम्नी
सर्वलक्षण-संयुता एका दिव्या कन्या आसीत् । वने महर्षे-राश्रमे
स्थितं सर्वलक्षण-संपन्नं राजकुमारं सुदर्शनं सा श्रुत्वा तं सा वर-
रूपेण ग्रहीतुं चिन्तितवती । ततो रात्रौ स्वप्ने श्रीदेवी आगत्य
तां समाश्राय काथितवती-हे कन्ये ! त्वं सुदर्शनं वर-रूपेण
स्वीकुरु । तव सर्वानभिलाषान् स पूरयिष्यति, तथाहि -

वरं वरय सुश्रोणि ! मम भक्तः सुदर्शनः ।

सर्वकाम - प्रद - स्तेऽस्तु वचनान् मम भामिनि ! ५०

ततो देव्या-मन्तर्हितायां शशिकला स्वप्ने श्रीदेव्या
वचनं स्मृत्वा अतीव आनन्दिता जाता सा स्वप्नेऽपि तस्य
सुदर्शनस्य मनोहरं रूपं दृष्ट्वा अतीव उल्लसिता आसीत् ।

माता कन्यायाः आनन्दे कारणं पृष्ठवती, परं लज्जान्विता सा किमपि तां नोक्तवती । स्वप्नं वारम्बारं स्मृत्वा हृष्टा सती सा विस्तरेण स्वसखी-मकथयत् । ततः सा पुष्पाणि चेतुं यदा उपवनं गता, तदा मार्गे आगच्छन्तं कमपि ब्राह्मण-मपश्यत् ।

भवान् कुत आगच्छति-इति पृष्ठे सति भारद्वाजाश्रमात् आगच्छामीति स उक्तवान् । तत्र आश्रमे दर्शनीयं किमस्ति इति प्रश्ने तया कृते स कथितवान् यत् तत्र ध्रुवसन्धि-सुतः श्रीमान् पुरुषोत्तमो राजकुमारः सुदर्शनो विद्यते । विधाता एनं सर्व-सद्गुण-सम्पन्नं कृत्वा सृष्टवान् । हे राजकुमारि ! स राजकुमारः सुदर्शनः तव सर्वथा योग्य एव । तव तस्य च मिलनं मणि-काञ्चनयोरिव अतीव मनोहरं भविष्यत्येव ।

अष्टादशोऽध्यायः

क - राजकुमारी शशिकला श्रीदेव्या निर्देशेन सुदर्शनं पतिरूपेण वृत्तवती, तस्य चरितम् ।

हे राजन् ! ब्राह्मणस्य मुखात् राजपुत्रस्य सुदर्शनस्य विषये श्रवणानन्तरं राजकन्या शशिकला तं प्रति अत्यन्त-मनुरागिणी जाता । सा कामदेवेन पीडिता स्वसखीं कथितवती । अहं स्वप्ने कामदेव इव परमसुन्दरं सुदर्शनं दृष्ट्वा तं प्रति अत्यधिक-मासक्ता जाता । तस्य विरहेण अहं विरहताप-मनुभवामि । हे सखि ! चन्दनं मम देहे लग्नं विषवत्, पुष्पमाला सर्प इव, तथा चन्द्रकिरणः अग्निवत् प्रतीयन्ते । स मम प्रियः सुदर्शनो यत्राश्रमे अस्ति तत्र गन्तु-मिच्छामि, परं कुल-लज्जाया भीतास्मि न शय्या, न गीतं, न वाद्यं मम मनो रमयन्ति । मम पिता स्वयंवरं न करोति, अन्ये अनेके बहुधन-संपन्ना राजकुमाराः

सन्तु नाम, अहं धनहीनं राज्यहीनं सुदर्शनमेव मम वर-रूपेण स्वीकरोमि, तथाहि :-

स्वयंवरं पिता मेऽद्य न करोति करोमि किम् ?

दास्यामि राजपुत्राय कामं सुदर्शनाय वै १९८/१०

व्यासदेवः कथयति - एकाकी निर्धनः सुदर्शनः आश्रमे निवसति । श्रीदेव्या वाग्वीज- मन्त्रस्य जपात् तेन सिद्धिः प्राप्ता । स ध्यानपरो भूत्वा तं मन्त्रोत्तमं जजाप । ततः स्वप्ने स विश्वमातरं विष्णुमायां सर्वसंपत्-प्रदायिनीं श्रीदेवीं दृष्टवान् । शृङ्गवेर-पुरस्य राजा निषादराज आगत्य तस्मै एकं सुसज्जितं रथं प्रादात् ।

सत्कृते निषादराजे गते मुनयस्तं कथितवन्तः हे राजपुत्र ! त्वमवश्यं तव पितुः राज्यं प्राप्स्यसि । श्रीदेवी तव सहायिकाऽस्ति । त्वं चिन्तां मा कुरु । ते मुनय-स्तस्य मातरं मनोरमा- मपि प्रोक्तवन्तो यत् तव पुत्रो राज्ये नृपो भविष्यति । मनोरमा तानुक्तवती, “भवतां वचनं सत्यं भविष्यतीति मे दृढो विश्वासोऽस्ति । अहं भवतां महर्षीणां दासी, सतां सेवनेन किं वा दुर्लभम् ? मम पुत्रस्य, न सैन्याः, न कोषः, न मन्त्रिणो न सहायाः सन्ति । केन भावेन मम पुत्रो राजा भविष्यति ? परं भवता-माशीवदिन मम पुत्रो राजा भविष्यतीति मे मनसि सन्देहो नास्ति, तथाहि -

आशीर्वादैश्च वो नूनं पुत्रोऽयं मे महीपतिः ।

भविष्यति न सन्देहो भवन्तो मन्त्रवित्तमाः ।” १९८/२४

हे जनमेजय ! रथारूढः स सुदर्शनो यत्र याति, स्वतेजसा स अक्षौहिणी(९) सेना-समावृत इव स्वतेजसा प्रतिभाति । श्रीदेव्यां प्रीति-युक्तस्य सुदर्शनस्य मन्त्रवीज-जपस्य अयं प्रभावो ज्ञेयः । यः सद्गुरो-र्मन्त्रबीजं कामराजं प्राप्य शुचि-भूत्वा जपेत्, तस्य सर्वे मनोरथाः पूर्णा भवन्ति । पृथिव्या स्वर्गे वा किमपि

एतादृशं दुर्लभं वस्तु नास्ति यन्न लभ्येत यदा श्रीदेवी प्रसन्ना भवति । येषां चित्तेषु श्रीदेव्याः पूजायां नैव विश्वासः, ते मन्दा दुर्भाग्या रोगैश्च पीडिता भवन्त्येव । हे राजन् ! युगादौ सर्व-देवानां श्रीभुवनेश्वरी माता भवति, सा तस्मात् आदिमाता-इति नाम्ना विख्याता । सा सर्वेषु प्राणिषु बुद्धि-कीर्ति-धृति-लक्ष्मी-शक्ति-श्रद्धा-मति - स्मृति-रूपेण प्रकाशते ।

ये नरा मायया मोहिताः कुतर्कज्ञाः, ते नराः तां न जानन्ति, तस्मात् ते मङ्गलमयीं विश्वेश्वरीं न भजन्ति । ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, इन्द्रः, वरुणो, यमः, वायुः, अग्निः कुबेरो, विश्वकर्मा, पूषा, अश्विनीकुमारौ, आदित्या, भगः (सूर्यः, चन्द्रः) वसवः, रुद्राः, विश्वेदेवा, मरुद्गणाः सर्वे सृष्टि-स्थिति - नाशकारिणीं तां विश्वेश्वरीं देवीं भजन्ति । सा परमात्म-स्वरूपिणी भवति । सर्वार्थ-प्रदायिनी सा देवी सुदर्शनेन ज्ञाता । को विद्वान् तां न सेवेत । सा ब्रह्म-रूपिणी विद्याऽविद्या-रूपा मुक्ति-कामानां पूज्या योग-गम्या अतिदुर्लभा भवति । तां विना परमात्मनः स्वरूपं कोऽपि ज्ञातुं न शक्नोति । सा त्रिविधां सृष्टिं कृत्वा परमात्मने दर्शयति । सुदर्शनः तां देवीं मनसा सर्वदा चिन्तयन् वने स्थितोऽपि राज्यप्राप्तेः अधिकं सुखं प्राप्तवान्, तथाहि :-

सुदर्शनस्तु तां देवीं मनसा परिचिन्तयन् ।

राज्यलाभात् परं प्राप्य सुखं वै कानने स्थितः । १८/३८

सा शशिकला कामबाण-प्रपीडिता सती नानोपचारैः आत्मनः शरीरं रक्षितवती । आत्मनः कन्यां वरार्थिनीं ज्ञात्वा नृपः स्वयंवरं कारयामास ।

ख - पिता राजा सुबाहुः स्वकन्यायाः कृते यदा स्वयंवरं कृतवती, तदा तस्याः प्रतिक्रिया।

हे जनमेजय ! विद्वांसः स्वयम्वरं त्रिविधं कथयन्ति यथा १- इच्छा-स्वयंवरः, २- पण-स्वयंवरः, यथा सीतायाः कृते श्रीशिवस्य धनुर्भङ्ग-पणं महाराजो जनकः कृतवान्। ३- शौर्य शुल्क-स्वयंवरः, अत्र स्वयंवरे शौर्यस्य प्रदर्शने यः सफलो भवति स कन्यां प्राप्नोति। तत्र काशीराज इच्छा-स्वयंवरं कृतवान्। शिल्पिभिः शोभनास्तरणैः युता मञ्चाः सभ्य-मण्डपाश्च विरचिताः। स्वयंवरस्य आयोजनं दृष्ट्वा शशिकलां स्वसस्वीं कथितवती-त्वं गत्वा एकान्ते मम मातरं कथय- यदहं ध्रुवसन्धि-सुतं सुदर्शनं पति-रूपेण वरिष्यामि। न अपरं राजकुमारं वरिष्यामि, इत्थं कर्तुं श्रीदेवी मामादिष्टवती। सखी गत्वा एकान्ते मातरं तथा प्रोक्तवती। सखी-वचनं श्रुत्वा राज्ञी स्वकन्याया वचनं पितरं महाराजं कथितवती, तदा राजा हसन् स्वपत्नीं राज्ञीं वैदर्भी कथितवान् - प्रिये ! त्वं जानासि यत् स सुदर्शनो राजकुमारो राज्या-न्निर्वासितः अस्ति। सम्प्रति स मात्रा सह आश्रमे वसति। तदर्थं तस्य मातामहो वीरसेनो युद्धे मृतः। निर्धनः स अस्माकं कन्यायाः पतिः कथं भविष्यति। त्वं गत्वा कथय। अनेके धनवन्तो राज्यवन्तो राजकुमाराः स्वयंवर - सभा - मागमिष्यन्तीति, तथाहि :-

सुभ्रु ! जानासि बालोऽसौ राज्या - त्रिष्कासितो वने।
एकाकी सह मात्रा वै वसते निर्जते वने।५३।
स कथं निर्धनो भर्ता योग्यः स्याच्चारु-लोचने!५४।

एकोनविंशोऽध्यायः

क - मातुः शशिकलायाः प्रबोधनेन तस्याः प्रतिक्रिया ।

हे जनमेजय ! स्वामिना महाराजेन सुबाहुना इत्थं प्रोक्ता माता स्वकन्यां शशिकलां समाश्वास्य प्रोक्तवती-हे कन्ये ! त्वं कथमित्थं कथयसि यत् श्रुत्वा तव पिता अतीव दुःखितो भवति । त्वया मनसा पतिरूपेण वृतः सुदर्शनो मन्दभाग्यो राज्यभ्रष्टो निराश्रयो भवति । स सैन्यबल-हीनो बन्धुभिश्च परित्यक्तो जातः । मात्रा सह स वनमागत्य फल-मूलादि-भक्षणं कृत्वा क्षीणः, तव नायं योग्यो वरो भवति । अस्य सुदर्शनस्य भ्राता शत्रुजित् अधुना कोशल-देशे राजा भवति, तथाहि :-

सुदर्शनो - ऽतिदुर्भाग्यो राज्यभ्रष्टो निराश्रयः ।

न ते योग्यो वरोऽयं वै वनवासी च दुर्भगः । १९/४

स सर्व-सुलक्षण-सम्पन्नो भवति । अन्यच्च कारणं शृणु । राजा युधाजित् सर्वदा सुदर्शनं हन्तु-मुपायं करोति । सुदर्शनं हन्तुं स सैन्यो भारद्वाजाश्रमं गतः, परं मुनिना वारितोऽसौ स्वगृहं गतः ।

मातुः एतादृशं कथनं श्रुत्वा शशिकला कथितवती-हे मातः ! सुदर्शनो वनवासी निर्धनो भवतु नाम, परं स एव मम ईप्सितः पतिः । महाराजस्य शर्यातेः वचनेन तस्य कन्या पतिव्रता, सुकन्या अन्धं, वृद्धं च महर्षिं च्यवनं पति-रूपेण स्वीकृत्य अश्विनी-कुमारयोः कृपया तं चक्षुष्मन्तं मनोहरं युवानं च कृतवती । स्त्रीणां भर्तुः सेवा स्वर्ग-मोक्ष-प्रदा भवति ।

वनस्थस्यापि-सुदर्शनस्य वरणाय श्रीदेवी स्वप्ने मामादिष्टवती, तं परित्यज्य अपरं राजसुतं कथं चिन्तयिष्यामि । मम चित्त-

भित्तौ मम वर-रूपेण श्रीदेवी सुदर्शनं लिखितवती, तस्मात् तं विहाय नापरं वरं स्वीकरिष्यामि इति, तथाहि :-

मच्चित्त - भित्तौ लिखितो भगवत्या सुदर्शनः ।

तं विहाय प्रियं कान्तं करिष्येऽहं न चापरम् । १३ ।

हे जनमेजय ! राजकन्या शशिकला बहुभिः उदाहरणैः मातरं स्वनिश्चयं प्रोक्तवती, तदा सा गता स्वस्वामिने सर्वं सूचितवती । शशिकला स्वयंवरस्य पूर्वदिवसे एकं विज्ञं द्विजं सविनय-माहूय तं कथितवती भवान् कृपां कृत्वा भारद्वाजाश्रमं गच्छतु, तत्र राजकुमारः सुदर्शनो मात्रा सह निवसति । भवान् तं कथयतु - “श्वः मम पिता मम कृते स्वयंवरं करिष्यति । तत्र सुदर्शनः अवश्य-मागमिष्यति । स्वयंवरं-सभाम् अनेके बलवन्तो राजकुमारा आगमिष्यन्ति, परं श्रीभगवत्या आदेशेन सुदर्शनं विना अहं नापरं पतिरूपेण वरयिष्ये, तं विना अहं विषं भक्षयिष्यामि, अनले वा प्रवेक्ष्यामि, मनसा कर्मणा वाचा श्रीभगवत्या निर्देशेन सुदर्शन एव मया पतिरूपेण स्वीकृतः । भगवत्या कृपया आवयोः मङ्गलं भविष्यति । दैवं बलं परमं बलं मत्वा तेन आगन्तव्यम् । यस्या भगवत्या इदं सचराचर-मधीनं, तस्या आदेशः कदापि मिथ्या न भविष्यति, यस्या वशे शिवादयः सर्वे देवाः सन्ति” इति ब्राह्मणं कथयित्वा तस्मै दक्षिणां प्रदाय तं प्रेषितवती । स ब्राह्मण आश्रमं गत्वा सर्वं तस्मै कथयित्वा समागतः । सुदर्शनः सर्वं ब्राह्मणात् श्रुत्वा स्वयंवर - सभाम् आगन्तुं निश्चयं कृतवान् । भारद्वाजो मुनिः सुदर्शनं परमादरेण स्वयंवर-सभां प्रति प्रेषितवान् ।

ख - स्वयंवर-सभां प्राप्ते सुदर्शने तत्र समुपस्थितानां राज्ञां, राज-कुमाराणां च प्रतिक्रियां ।

स्वयंवर-सभां प्रति गमनाय उद्यतं सुदर्शनं माता भयभीता दुःखिता कम्पमाना क्रन्दनं कृत्वा कथितवती, “वत्स ! त्वं

तत्र राज-कुमाराणां सभाम् एकाकी न गच्छ । युधाजित् त्वां हन्तु-मवश्यं तत्र आगमिष्यति । त्वं मम एक एव पुत्रः, अह-मतिदीना, निराश्रया, तवाधारा जीवामि । त्वं मां निराशां मा कुरु । तव पितरं यो हतवान् स तत्र आगमिष्यति, त्वाम् एकाकिनं दृष्ट्वा स हनिष्यति ।

हे जनमेजय ! इत्थं भयभीतया मात्रा निवारितः सुदर्शनो मातरं कथितवान् - हे मातः ! त्वमस्मिन् विषये चिन्तां मा कुरु । श्रीजगन्मातुः आदेशात् अहमद्य स्वयंवर-सभां गच्छामि । त्वं क्षत्रिया नारी भवसि । भगवत्याः सर्वदा अनुग्रहं प्राप्य नाहं विभेमि, इत्थं तां कथयित्वा रथ-मारुह्य गन्तुकामं सुदर्शनं प्रति इत्थं माता आशीर्वादं कृतवती ।

हे पुत्र ! स्वयंवर-सभां प्रति त्वं संप्रति गच्छसि । तव कृते अहं प्रार्थये-अम्बिका त्वामग्रतः पातु । पार्वती पृष्ठतः पातु । अपर्णा तव पार्श्वद्वयं रक्षतु, शिवा संप्रति सर्वत्र रक्षतु, तथाहि -

अग्रतस्ते-ऽम्बिका पातु पार्वती पातु पृष्ठतः ।

अपर्णा पार्श्वयोः पातु शिवा सर्वत्र सांप्रतम् ॥३४

त्वां विषमे मार्गे वाराही, दुर्गम-स्थानेषु दुर्गा, घोर-कलहे कालिका, मण्डपे मातङ्गी, स्वयंवरे सौम्या, नृपमध्ये भवानी रक्षतु । त्वां गिरि-दुर्गम-स्थानेषु गिरिजा, अङ्गनेषु चामुण्डा, अरण्येषु सनातनी कामगा देवी, विवादे वैष्णवी, शत्रूणां मध्ये गमनकाले भैरवी तथा सर्व-स्थानेषु सर्वदा त्वां महामाया जगद्धात्री सच्चिदानन्द-रूपिणी भुवनेश्वरी रक्षतु, तथाहि -

सर्वदा सर्व - देशेषु पातु त्वां भुवनेश्वरी ।

महामाया जगद्धात्री सच्चिदानन्द - रूपिणी ॥३९

हे जनमेजय ! पुत्रस्य सुदर्शनस्य सर्वथा रक्षणाय इत्थं देवीनां प्रार्थनां कृत्वा माता मनोरमा कम्पमाना भयाकुला पुत्रं

कथितवती, “हे पुत्र ! अहं त्वया सह अवश्यं गमिष्यामि त्वां विना निमेषार्द्ध-मपि अहं स्थातुं नेच्छामि, त्वं यत्र गच्छसि, तत्र मां नय”, इति कथयित्वा धात्री सहिता सा पुत्रेण सह गता । तदा सर्वे विप्रा शुभाशीर्वादं प्रदत्तवन्तः । क्रमेण ते यदा काशीं प्राप्ताः, तदा काशीराजः सुदर्शनस्य आगमनवार्त्तां प्राप्य अवस्थानादि-व्यवस्थां सर्वां तस्य चकार । स्वयंवरे योगदानाय अनेके राजकुमाराः समागताः, युधाजिदपि स्वदौहित्रेण शत्रुजिता सह आगतः । करुषाधिपतिः, मद्रेश्वरः, सिन्धुराजः, माहिष्मती-पतिः, पाञ्चालः, कर्णाट-चोल-विदर्भ-देशानां राजकुमारा - सत्र सर्वत्र परिव्याप्यं स्थिताः । अन्ये च स्वयंवर-दर्शनार्थिनः अनेके राजानो गजानारुह्य समायाताः । तदा राजकुमाराः परस्परं कथितवन्तो यत् सुदर्शनो मात्रा सह अत्रागतः । एतान् राजकुमारान् विहाय राजकुमारी शशिकला किं सुदर्शनं वरिष्यति ? तदा राजा युधाजित् कथितवान्-कन्याकृते अहं सुदर्शनं हनिष्यामि । तदा केरलाधिपतिः, कथिवान्-यदत्र इच्छा-स्वयंवरे युद्धं न विधेयम् ।

शौर्य-स्वयंवरो नात्र, तस्माद् बलेन कन्याहरणं नोचितम् । अत्र इच्छा-स्वयंवरः । राजकन्या आत्मन इच्छया यं वरिष्यति स तस्याः पति-भविष्यति । अतएव अत्र विवादस्य अवसरो नास्ति । पूर्वं त्वया अन्यायेन राज्यात् स प्रवासितः, दौहित्राय च राज्यं समर्पितम् । सुदर्शनः सूर्यवंशीयः, कोसलाधिपतेः ध्रुवसन्धेः महाराजस्य सुतः । कथमेनं निरपराधं त्वं हन्तु-मिच्छसि ? अन्यायेन त्वं चेत् किमपि कार्यं करोषि, तर्हि तस्य कुकर्मणः कुफलम् अवश्यं त्वं प्राप्स्यसि । सर्वदा धर्मस्य जयो, नाधर्मस्य, सदा सत्यस्य जयो भवति, नासत्यस्य इति, तथाहि -

काकुत्स्थोऽयं महाभाग ! कोशला-धिपतेः सुतः ।
 कथ-मेनं राज - पुत्रं हनिष्यसि निरागसम् ॥१९/५७।
 धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् ।
 माऽनयं कुरु राजेन्द्र ! त्यज पापमतिं किल ॥१९/५९।
 हे राजेन्द्र ! अन्यायं मा कुरु, सुदर्शने त्वं पापमतिं त्यज
 तव रूपवान् द्रौहित्रः राजा शत्रुजिदपि संप्राप्तः, राजकन्या
 शशिकलापि तं वरयेत् । अतएव केनापि अत्र स्वयंवरे विवादो
 नैव करणीय इति ।

विंशोऽध्यायः

क - स्वयंवरे समागतानां राज्ञां सुदर्शनं प्रति स्वयंवरे
 तस्य आगमन-प्रश्ने कृते तस्य उत्तरम् ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! केरलाधि-
 पतिना इत्थं प्रबोधितो राजा युधाजित् कथितवान् - हे
 राजन् ! योग्येषु राज-कुमारेषु विद्यमानेषु अयोग्यो राजकन्यां
 गृह्णीयात् - इदं तुभ्यं रोचते ? सिंहस्य भागं शृगालो नयेत् ?
 तथा सुदर्शनो योग्य-राजकुमारस्य कन्यारत्नं नयेत् । विप्राणां
 वेदो बलम्, क्षत्रियाणां चापं बलम् । तस्मात् कन्यारत्नं
 बलवानेव नयतु न बलहीनः । एवं विवादे संजाते सभामध्ये
 महाराजः सुबाहुः समाहूतः । सर्वे राजानः तं कथितवन्तः, “हे
 राजन् ! अत्र स्वयंवरे तव का नीतिः ? कस्मै राजपुत्राय
 कन्याप्रदानं तुभ्यं रोचते ?” ततो महाराजः सुबाहुः प्रोक्तवान्,
 “मया निवरितापि मम कन्या स्वमनसा पतिरूपेण सुदर्शनं
 वृतवती । किं करोमि कन्याया मनो मम वशे नास्ति ।”

व्यासदेवः कथयति- हे राजन् ! ततः सर्वे समवेता राजानः सुदर्शनं समाहूय प्रोक्तवन्तः - “हे सुदर्शन ! स्वयंवर-सभायां योगदानाय त्वं केन निमन्त्रितः ? तव सैन्याः सचिवाश्च न सन्ति, त्वं किमर्थ-मागतः तत् कथय । अत्र समागता राजकुमारा युद्धकामाः सन्ति । तव भ्रातापि शत्रुजित् सह सैन्यैः समागतः । तस्य मातामहो राजा युधाजिदपि तस्य सहायार्थं मागतः ।” ततः राजकुमारः सुदर्शनः कथितवान्, “हे राजानः ! न मे सैन्याः, न सहाया, न मित्राणि न रक्षकाः सन्ति । स्वयंवर-सभा भवतीति श्रुत्वा तां द्रष्टुमिहागतः । अत्र आगमनाय देव्या भगवत्या अहं स्वप्ने प्रेरितोऽस्मि । मम मनसि अन्या कामना नास्ति । जगदीश्वरी यत् करिष्यति तदेव भविष्यति । हे राजानः ! अहं सर्वत्र संसारे श्रीदेवीं पश्यामि, अतएव मम कोऽपि शत्रु-नास्ति । यो मया सह शत्रुतां करिष्यति, तस्य पराजयं श्रीदेवी करिष्यति । हे नृपाः ! यद् भवितव्यं तद्वश्यं भविष्यति, तत्र मम चिन्ता नास्ति । अहं सर्वथा दैवधीनोऽस्मि । देव-भूत-मनुष्येषु सर्वेषु तस्या देव्याः शक्तिरस्ति । सा यदिच्छति तत् करोति, तथाहि -

न शत्रु - रस्ति संसारे कोऽप्यत्र जगतीश्वराः !
सर्वत्र पश्यतो मेऽद्य भवानीं जगदम्बिकाम् । २२
तामृते परमां शक्तिं ब्रह्म - विष्णु - हरादयः ।
न शक्ताः स्पन्दितुं देवाः का चिन्ता मे तदा नृपाः । २७
तां परमां शक्तिं विना ब्रह्म-विष्णु-हरादयो देवाः
स्पन्दितुमपि न क्षमा भवन्ति । जये पराजये वापि मम
आनन्दो लज्जा वा नास्ति । पराजये मम भगवत्या एव लज्जा
स्यादिति जानीत ।” हे जनमेजय ! राजपुत्रस्य सुदर्शनस्य
एतादृश-मुत्तरं श्रुत्वा नृपाः परस्परं दृष्ट्वा कथितवन्तः- “हे
साधो ! त्वं सत्यं कथयसि, परम् उज्जयिनी-नृपो युधाजित् त्वा

हन्तुमिच्छति, त्वं सर्वं विचार्य समुचितं कुरु ।” ततः सुदर्शनः कथितवान्- ‘‘हे दयालवो नृपाः । भवद्भिः सत्यमुक्तम् । कः कदा कस्य मृत्युं कारयितुं न शक्नोति । स्थावर-जङ्गम-मिदं सर्वं जगत् दैवोधीन-मेव । अयं जीवः स्वाधीनो नास्ति, परं स्वकर्माधीनः सदा वर्तते । विद्वांसः तत् कर्म त्रिविधं - संचितं, वर्तमानं, प्रारब्धमिति कथयन्ति । हे नृपाः ! निर्दिष्टस्य समयस्य आगमनं विना देवो मनुष्यं हन्तुं न समर्थः । निर्दिष्ट-समये समागते सनातनः कालः तं हन्ति । यथा मम पिता सिंहेन निहतः, तथा मातामहो युधि युधाजिता मारितः इति ।

हे नृपाः कोटि-यत्नान् कुर्वाणो नरो दैव-योगात् म्रियते, पुन र्यत्नेन विना कश्चिन्नरो दीर्घजीवी भवति । हे धार्मिका भूपाः ! न मे युधाजितो भयमस्ति । दैवमेव परमं मत्वा अहं सुस्थितोऽस्मि । अहं भगवत्याः स्मरणं सर्वदा करोमि । सा विश्वजननी देवी मम मङ्गलं सर्वथा करिष्यति, तथाहि :-

स्मरणं सततं तस्या भगवत्याः करोम्यहम् ।

विश्वस्य जननी देवी कल्याणं सा करिष्यति ॥४२

हे नृपाः ! पूर्वजन्मनि तथा पूर्वकाले कृतस्य शुभस्य अशुभस्य कर्मणः फलं जनोऽवश्यं प्राप्नोति । तत्र स्वकृत-कर्मफल - भोगे कथं वा विज्ञो जनो दुःखं कुर्यात् ? अज्ञो जनः स्वकुर्म-हेतोः दुःखं प्राप्य निमित्त-कारणे वृथा शत्रुतां करोति । यद् भाव्यं तद् भविष्यति । श्रीभगवत्या आज्ञया एव अहमिमाम् उत्तमां स्वयंवर-सभां द्रष्टु-मेकाकी निर्भयः समागतः ।

अत्र भगवती एव प्रमाणम् । नान्यमहं जानामि । तया कृतं दुःखं सुखं वा भविष्यति । युधाजित् सुखं प्राप्नोतु तेन सह मम शत्रुता नास्ति । यो मया सह शत्रुतां करिष्यति, स तस्य फल-मवश्यं प्राप्स्यति ।

युधाजित् सुख-माप्नोतु न मे वैरं नृपोत्तमाः ।

यः करिष्यति मे वैरं स प्राप्स्यति फलं तथा ।”४८।

हे जनमेजय ! राजकुमारेण सुदर्शनेन इत्थं सविनयं प्रोक्ता नृपाः सन्तुष्टा जाताः । सोऽपि स्वनिवासं गतः । परस्मिन् दिवसे शुभे काले सुसज्जितं स्वयंवर-मण्डपं प्रति नृपान् राजा सुबाहु-निमन्त्रितवान् । सर्वे नृपाः समागत्य सुसज्जितेषु अलंकृतेषु चासनेषु उपविष्टाः । सर्वे नृपा दिव्यालङ्कार-मण्डिता देवा इव मनोहरा अदृश्यन्त । दिव्य-वेष-धारिणः सर्वे नृपा दिव्यासनेषु उपविष्टा राजकन्यायाः शशिकलायाः शुभागमनं सोत्कण्ठ-मपेक्षमाणाः स्थिताः । कदा सा आगत्य कं भाग्यवन्तं नृपश्रेष्ठं वरिष्यति ? राजकुमारस्य सुदर्शनस्य कण्ठे चेत् सा पुष्पमाला-मर्पयिष्यति, तर्हि नृपाणां नूनं विवादो भविष्यति - इत्थं चिन्तचन्तो राजकुमारा यदा स्थिताः, तदा तत्र स्वयंवर-मण्डपे सुमहान् वाद्यघोषो जातः ।

ख - राज्ञा सुबाहुना स्वकन्यायाः प्रबोधने कृते, तस्याः प्रतिक्रिया ।

ततो राजा सुबाहुः स्नातां स्वलंकृतां मधूक-माला-भूषितां क्षौम-वास-परिहितां विवाह-मण्डनै-र्मण्डितां लक्ष्मीमिव स्वसुतां चिन्तापरां शशिकलां सस्मित-मुक्तवान्- हे कन्ये ! त्वमुत्तिष्ठ, शुभां पुष्पमालां गृहीत्वा राजकुमारेः शोभितां स्वयंवर-सभां गच्छ । विभिन्न-देशेभ्यः समागता रूपवन्तो दिव्य-वेषधरा नृपास्तत्र रम्यासनेषु विराजन्ते । तेषु राज-नृपेषु यस्तव विचारेण गुणवान्, रूपवान् भवेत्, तस्य नृपस्य कण्ठे पुष्पमालां प्रदाय तं वर-रूपेण स्वीकुरु । इत्थं यदा पिता स्वकन्यां शशिकलां प्रोक्तवान्, तदा शशिकला स्वपितर-मित्थं सविनयं धर्मानुमोदितं वचन-मुक्तवती, “हे पूज्यपितः ! स्वयंवर-सभायां कामुका नृपा

उपविष्टाः सन्ति । तेषां नृपाणां दृष्टिपथे नाहं गमिष्यामि । हे पितः । या कन्या बहूनां राज्ञां समक्षं गच्छति, तस्याः सतीत्यं गतम् । वरण-मालां गृहीत्वा कन्या यदा स्वयंवर-सभाया-मुपविष्टानां नृपाणां समक्षं याति, तदा सा वेश्या नारी इव भवति । तामुपस्थिताः सर्वे नृपाः कामयन्ते ।

वेश्या यदा विपणीं (वजार) गत्वा विविधान् युवकान् विलोक्य निजमानसे तेषां गुण - दुर्गुण - परीक्षणं करोति, तदा तस्या मानसे नाना भावा जायन्ते । तथाहं स्वयंवर-सभां गत्वा समवेतान् कामुकान् नृपान् दृष्ट्वा नाना-भाव-सपन्ना भवितुं नेच्छामि । योऽयं नियमः स्वयंवरस्य कैश्चिद् विहितः तं नियमं संप्रति पालयितुं नाहमिच्छामि । अहं कठोर-भावेन पत्नीव्रतं पालयितुं कामये । कन्या स्वयंवर-सभां गत्वा बहून् नृपान् विलोक्य बहु-भावनां कृत्वा अन्ते एकं वृणोति, अहं तथा न करिष्यामि । अहं राजकुमारं सुदर्शनं पूर्वं मनसा श्रीभगवत्या आज्ञया वृतवती । हे पितः ! अहं तं विना नापर-मिच्छामि । मम शुभं चेदिच्छसि, तर्हि शुभे दिवसे सुदर्शनेन सह मम विवाहं कुरु इति मे प्रार्थना, तथाहि -

विवाह - विधिना देहि कन्यादानं शुभे दिने ।

सुदर्शनाय नृपते ! यदीच्छसि शुभं मम ।” २०/७९

पञ्चमोऽशः (२१-२५ अध्यायाः)

एकविंशोऽध्यायः

क - राजा सुबाहुना-नृपाणां समक्षं स्वकन्याया इच्छा-प्रकाशे कृते युधाजितः प्रतिक्रिया ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! राजा सुबाहुः स्वकन्यायाः शशिकलाया एतादृशं युक्तियुक्तं वचनं श्रुत्वा संप्रति किं करिष्यामीति अतीव चिन्तितो जातः । स्वयंवर-सभायां योद्धुकामा महाबला नृपाः ससैन्या उपविष्टाः सन्ति । अहं यदि गत्वा तान् सूचयामि यत् मया प्रेरितापि कन्या स्वयंवर-सभां नागच्छति, तदा क्रुद्धा-स्ते नृपा मां हन्युः । मम तादृक् विशालं सैन्यबलं नास्ति यस्य साहाय्येन अहं सैन्य-सहितान् सर्वान् नृपान् पराजितान् करिष्यामि । सुदर्शनः असहायः निर्धनः शिशुरेव । किं करिष्यामि, अहं दुःख-सागरे मग्नो जातः । ततश्चिन्तितो राजा स्वयंवर-सभां गत्वा अतीव विनीतः सन् सर्वान् नृपान् प्रणम्य कथितवान् - हे महानुभावा राजानः ! अहं किं करिष्यामि, मया मात्र च बहुशः प्रेरिताऽपि अस्माकं कन्या शशिकला स्वयंवर-सभां नागच्छति ।

अहं भवतां पादेषु पतामि, अहं भवतां दासोऽस्मि । मम पूजां स्वीकृत्य स्वस्व-सदनानि भवन्तो गच्छन्तु । अहं बहु-रत्नानि, वस्त्राणि, गजान्, रत्नानि ददामि, तान् गृहीत्वा भवन्तः स्वस्व-भवनानि व्रजन्तु । मम कन्या मम वशे नास्ति । अत्र स्वयंवर-सभां प्रति आगमनाय यदि तां विवशां करोमि, सा कदाचित् म्रियेत, तेन मम महद् दुःखं स्यात् । महाबल-शालिनोऽपि भवन्तोऽतीव दयावन्तो भवन्ति । अविनीता मे कन्या मम मातुश्च वचनं न स्वीकरोति । अहं भवतां दासः ।

मम कन्या भवतामपि कन्या-सदृशी इति चिन्तयित्वा मयि दयां कृत्वा भवन्तो स्वस्व-भवनानि गच्छन्तु इति प्रार्थये ।

अनुग्राह्योऽस्मि वः कामं दासोऽह-मिति सर्वथा ।

सुता सुतेव मन्तव्या भवद्भिः सर्वथा मम । १२

हे जनमेजय ! राज्ञः सुबाहो-वचनं श्रुत्वा केचन नृपाः तस्य विवशता-मनुभूय किञ्चिन् नोक्तवन्तः, परं राजा युधाजित् क्रोधेन आरक्त-नयनो भूत्वा कथितवान् - अरे मूर्ख ! अतिनिन्दितं कार्यं कृत्वा किं पुनः कथयसि ? कन्याया आगमने सन्देहे सति, स्वयंवरः कथं रचितः ? त्वया निमन्त्रिताः सन्तो नृपाः स्वयंवरं समागताः, कथं ते स्वभवनानि प्रति यास्यन्ति ? निमन्त्रितान् सर्वान् नृपान् अवमत्य किं त्वं सुदर्शनाय स्वकन्यां दातुमिच्छसि ? अतः परं किं निन्दनीयं कर्मास्ति ? आत्मनः शुभेच्छुः जनः सर्वदा विचार्य कार्यं कुर्यात् । त्वया अजानता स्वयंवर आयोजितः । एतान् समागतान् नृपान् परित्यज्य सुदर्शनं वरं कर्तुं कथं त्वमिच्छसि ? अहं पापिष्ठं त्वां प्रथमं हत्वा ततः सुदर्शनं हनिष्यामि । ततः तव कन्यां शशिकलां दुहितुः कुमाराय शत्रुजिते नेष्यामि इति मे निश्चयः ।

हे राजन् ! मयि तिष्ठति कोऽन्यः कन्यां हरेत् ? अधनो निर्बलः शिशुः सुदर्शनः किं वा करिष्यति ? पूर्वं भारद्वाजश्रमे महर्षेः निवारणात् तं सुदर्शनं त्वक्तवान्, परमद्य सुदर्शनं निश्चितं मारयिष्यामि, तस्मात् हे राजन् ! त्वं कन्याया, भार्यया च सह सम्यक् विचार्य मम दुहितुः कुमाराय शत्रुजिते स्वसुन्दरीं कन्यां समर्पय । मया सह कन्या-प्रदानेन तव सम्बन्ध-स्थापनं सर्वथा मङ्गलाय भविष्यति । एकाकिने राज्य-हीनाय निर्धनाय प्राणप्रियां स्वकन्यां प्रदाय किं त्वं सुखं प्राप्स्यसि ?

कन्या-प्रदान-समये वरस्य कुलं, धनं, बलं, रूपं, राज्यं, दुर्गं बन्धुजनांश्च विलोक्य कन्या प्रदेया, अन्यथा कन्या सुखं न प्राप्नोति ।

अतएव त्वमस्मिन् समये धर्मं सनातनीं राजनीतिं च विचार्य कार्यं कुरु, अन्यथा मतिं मा कुरु । त्वं मम बन्धुरसि, तव हितमहं कथयामि । स्वयंवर-सभां सखी-समेतां स्वकन्या-मानय । सुदर्शनं विना तव कन्या अपरं यं कमपि राजकुमारं वृणोतु । सर्वे समवेता राजकुमारा बलवन्तो रूपवन्तश्च भवन्ति, तदा राज-कुमाराणां मध्ये विरोधो न भविष्यति । इत्थं यदि त्वं न करोषि, तर्हि अहं बलेन तव कन्यां मम दुहितु-पुत्रकृते शत्रुजिते हरिष्यामि । मया सह एवंभूतं सुदुःसाध्यं विरोधं त्वं मा कुरु ।

अन्यथाऽहं हरिष्येऽद्य बलात् कन्यामिमां शुभाम् ।

मा विरोधं सुदुःसाध्यं गच्छ पार्थिव - सत्तम !! २१/२९

ख - पितुः मातुश्च स्वकन्यायाः शशिकलायाः प्रबोधने कृते तस्याः प्रतिक्रिया ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - इत्थं युधाजिता समादिष्टः राजा सुबाहुः शोक-सन्तप्तो निःश्वसन् स्वभवनं गत्वा स्वभार्यां सर्वमाह । हे प्रिये ! त्वं कन्यां प्रबोधय, कलह-समयः समुपस्थितः । तव प्रबोधनेन सा सम्मता स्यात् । भर्तुः वचनं श्रुत्वा सा स्वकन्या-समीपं गत्वा कथितवती-हे प्रियकन्ये ! त्वत्कृते राज्ञां मध्ये संप्रति विवादो भवति, सुदर्शनं विना त्वम् अन्यं कमपि राजकुमारं स्वयंवर-सभां गत्वा वरय । तत्र यदि त्वं सुदर्शनं वरिष्यसि, तदा क्रुद्धो युधाजित् तं हत्वा तव पितरमपि हनिष्यति, ततः तस्य दुहितुः कुमारः शत्रुजित् तव पति-भविष्यति । हे कन्ये ! त्वमस्माकं तव च यदि सुख-

मिच्छसि, तर्हि सुदर्शनं त्यक्त्वा अपरं राजकुमारं वरय । इत्थं माता स्वकन्यां प्रबोधितवती, पश्चात् तस्याः पिताऽपि तथा प्रबोधितवान् । द्वयोः प्रबोधनं श्रुत्वा शशिकला निर्भया तौ कथितवती-हे पितृदेव ! त्वं मम व्रतं जानासि, सुदर्शनं विना अहमपरं राजकुमारं कदापि न वरिष्यामि । युधाजितः, तथा अन्य-नृपेभ्यो यदि तव भयं जायते, तर्हि सुदर्शनाय मां समर्पय, स मां रथे समारोप्य पुराद् वह्नि-गमिष्यति । ततो यद् भवितव्यं तद् भविष्यति, तस्मिन् विषये चिन्तां मा कुरु, यद् भवितव्यं तदवश्यं भवति अत्र सन्देहो नास्तीति ।

हे जनमेजय ! इत्थं स्वकन्यायाः शशिकलाया दृढ-वचनम् उपायं च श्रुत्वा पिता राजा सुबाहुः स्वकन्यां कथयति - हे कन्ये ! विज्ञेः जनैः साहसं न कर्तव्यम् । वेदज्ञा विद्वांसः कथयन्ति बहुभिः विरोधः न करणीय इति । सुदर्शनाय त्वां दत्त्वा कथं तमेकाकिनं त्यक्ष्यामि । सैन्यसहिता विरोधिनो राजानः किं किं न कुर्युः । हे कन्ये ! यदि ते रोचते, अहं तव स्वयंवरे पणं करिष्यामि । यथा राजा जनकः पूर्वं स्वकन्यायाः स्वयंवरे शिवधनु-र्भङ्ग-पणं कृतवान् ।

अहं यदि तथा कमपि पणं करोमि, तदा राज्ञां मध्ये विवादो न भविष्यति । पणं यः पालयिष्यति स ते पति-र्भविष्यति । सुदर्शनो भवतु अन्यः कश्चिद् बलवत्तरो वीरो वा भवतु । इत्थं यदि भवति सुखेन तव विवाह-महं करिष्यामि ॥

पितुः एतादृशं वचनं श्रुत्वा कन्या शशिकला पितरं कथयति हे पूज्य पितः ! अहं सन्देहे मग्ना न भविष्यामि । मूर्खा इत्थम् आचरन्ति । अहं मनसा पूर्वं सुदर्शनं वृतवती । अपरो नृपो यदि तव कृतस्य पणस्य पालनं कुर्यात्, सुदर्शनः न कुर्यात्, तदा अन्यं नृपमहं मम मनसि कथं स्वीकरिष्यामि ?

कृते पणे हे पितः ! अहं सर्वेषामधीना भविष्यामि । एकः,
द्वौ, बहवो वा यदि पणस्य पालनं कुर्वन्ति, तदा
मामधिकृत्य विवादे जाते त्वं किं करिष्यसि ? अतएव हे
पितः । संशय-युक्तं कार्यं नाहं करोमि ।

मा चिन्तां कुरु राजेन्द्र ! देहि सुदर्शनाय माम् ।
विवाह - विधिना कृत्वा शं विधास्याति चण्डिका । ५२ ।
यन्नाम - कीर्तना - देव दुःखौघो विलयं ब्रजेत् ।
तां स्मृत्वां परमां शक्तिं कुरु कार्यं - मतन्द्रितः । ५३ ।

त्वं चिन्तां मा कुरु । सुदर्शनाय विवाह-विधिना मां
समर्थं निश्चिन्तो भव । भगवती चण्डिका अस्माकं मङ्गलम्
अवश्यं करिष्यति । तस्या नाम-ग्रहणेन दुःखराशिः विलयं
गच्छति । त्वं तां परमां शक्तिं स्मृत्वा कार्यं कुरु । संप्रति
स्वयंवर-सभां गत्वा कृताञ्जलिः तान् कथय - भवन्तः सर्वे श्वः
अस्मिन् समये अत्र कृपया आगच्छन्तु इति । ते नृपाः तव
वचनेन अवश्यं स्वस्व-निवास-स्थानानि यास्यन्ति ।

हे पितः ! त्वमद्य रात्रौ वेदोक्त-विधिना सुदर्शनेन सह
मम विवाहं समाप्य उपहार-द्रव्याणि यथायोग्यं प्रदाय तं
विसर्जय । स मां गृहीत्वा गमिष्यति । इमां वार्त्तां प्राप्य क्रुद्धा
नृपा यदि सुदर्शनेन सह युद्धं करिष्यन्ति, तदा श्रीदेवी अस्माकं
सहायता-मवश्यं करिष्यतीति । सोऽपि मम-स्वामी तैः सह युद्धं
करिष्यति । देवात् युधि मम पत्यौ सुदर्शने मृते सति अहमपि
मरिष्यामि । तव मङ्गलं भविष्यति, त्वं सैन्यैः सह गृहे सुखेन
तिष्ठ । इत्थं कन्यायाः परामर्शं प्राप्य राजा विश्वासं कृत्वा
तथैव कर्तुं स्थिरीकृतवान् ।

द्वाविंशोऽध्यायः

क - शशिकलायाः सुदर्शनेन सह स्वपितृ-भवने गुप्तस्थाने यथाविधि विवाहः ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! कन्यायाः तानि वचनानि श्रुत्वा पिता राजा सुबाहुः स्वयंवर-सभां गत्वा सविनयं नृपान् कथितवान् - हे पूज्या नृपाः ! अद्य भवन्तः स्वस्व-निवास-स्थानानि गच्छन्तु, श्वः स्वयवरो भविष्यति । मयि अनुग्रहं कृत्वा भक्ष्याणि पेयानि च नीत्वा भवन्तो गच्छन्तु । श्वः अस्मिन् समये भवन्तः सर्वे कृपया अत्र आगमिष्यन्ति । अद्य मम कन्या स्वयंवर-सभां नागच्छति । हे नृपाः ! किमहं करोमि । श्वः प्रातः कन्यां समाश्वास्य अत्र आनेष्यामि । बुद्धिमतां भवतां निजाश्रितेन सह युद्धं न विधेयम् । निजाश्रिते मयि भवन्तः कृपां कुर्वन्तु । भवन्तः कृपया स्वस्व-शिविराणि व्रजन्तु । श्वः स्वयंवरे पण-विषये चिन्तयिष्यामि । श्वः सर्वेषां मतानुसारेण सर्वं कार्यं भविष्यति ।

राज्ञः सुबाहोः वचनं श्रुत्वा सर्वं तत् सत्यं मत्वा भूपाः स्वस्व-शिविराणि गताः । ततो राजा सुबाहुः आर्य-जनैः सह कन्याया विवाहं सुगुप्ते स्थाने कर्तुं चेष्टितवान् । वेदज्ञाः पुरोहिता निमन्त्रिताः । वरस्य सुदर्शनस्य स्नानादिकं कर्म समाप्य विवाह-भूषाकरणं कृत्वा तस्य पूजां राजा चकार । तस्मै वराय सुदर्शनाय आसनं, वस्त्रद्वयं, धेनुं, कुण्डलद्वयं च समर्प्य यथाविधि कन्या-प्रदानं कृतवान् । वरः सुदर्शनः सर्वं सादरं गृहीतवान् । तस्य मातुः मनोरमायाः चिन्ता गता । सुदर्शनः कन्यां प्राप्य अतीव सन्तुष्टो जातः ।

हे जनमेजय ! ततो राज्ञः सचिवा निर्भयाः सन्तो वस्त्र-भूषणादिभिः सुपूजितं तं वरं सुदर्शनं कौतुक-मण्डपं महानन्देन

नीतवन्तः । ततो विधिज्ञाः स्त्रियः राजकन्यां सुभूषितां कृत्वा
सुयाने आरोप्य मण्डपे वर-समीपं नीतवत्यः, तथाहि -

सुपूजितं भूषण - वस्त्र - दानै-

र्वरोत्तमं तं सचिवा - स्तदानीम् ।

निन्यु-श्च ते कौतुक - मण्डपान्त-

र्मुदान्विता वीत - भयाश्च सर्वे १९१।

ततः पुरोहितः तयोः वर-कन्ययोर्मध्ये अग्निं संस्थाप्य
यथाविधि हवनं कृतवान् । अथ वधूवरौ कृतकौतुकौ प्रेमयुतौ
पुरोहितः आहूतवान् । तौ वधूवरौ यथाविधि अग्नौ लाजा-
प्रक्षेपं कृत्वा अग्नि-प्रदक्षिण-पूर्वकं कुलाचारानुसारं सर्वं विधानं
कृतवन्तौ । राजा सुबाहुः वराय सुदर्शनाय सुभूषितान् शर-
पूर्णान् अश्व-युक्तान् द्विशत-रथान् उपहार-रूपेण दत्तवान् । पुनः
राजा आनन्देन गिरिशृङ्ग-समान् मदोन्मत्तान् स्वर्ण-विभूषितान्
१२५ गजान् वराय सुदर्शनाय अर्पितवान् । पुनः मुदितो राजा
वराय सुदर्शनाय स्वर्णालंकार-भूषितं दासी-शतं, रम्यं हस्तिनी-
शतं विवाह-काले समर्पयामास । सर्वायुधैः संयुतं विभूषितं
दास-सहस्र-मपि प्रादात् । स दिव्यानि विचित्राणि वासांसि
रत्नानि च तस्मै उपहृतवान् । पुनः राजा तस्मै वराय दीर्घाणि
रम्याणि विचित्रितानि वासगृहाणि, तथा सिन्धु-देशीयानाम्
उत्तमाश्चानां मनोहराणां सहस्र-द्वयं तस्मै दत्तवान् । विविध-
द्रव्याणां भारं वहताम् उष्ट्राणां शतत्रयम् अन्न-रसैः परिपूर्णम्
उत्तम-शकटानां शत-द्वयं च वराय स प्रादात् ।

हे जनमेजय ! ततो राजा सुबाहुः कृताञ्जलिः सुदर्शनस्य
मातरं प्रणम्य कथितवान्-हे माननीये ! अहं तव दासोऽस्मि ।
तव मनसि यदस्ति तत् कृपया प्रकाशयतु ।

मधुरं भाषमाणं तं राजानं सुबाहुं सा उक्तवती - हे
भूप ! तव मङ्गलं भवतु कुलस्य वृद्धि-श्चास्तु । त्वया यतो

मम पुत्राय स्वकन्या-रत्नं प्रदत्तं, तस्मादहं त्वया संमानिता । त्वां महान्तं स्वजनं किं वा प्रशंसामि, नृपोत्तमेन संबन्धिना त्वया मम सुतः देवानां स्वर्णगिरि-सुमेरु-समः कृतः । तव नृपतेः चरित्रं विचित्रं पवित्रं च, किमहं वर्णयामि । मम पुत्रो वनवासी, धनहीनः, पितृहीनः सैन्य-रहितश्च भवति । इमान् समवेतान् धनशालिनो रूपवतः सैन्य-सहितान् नृपान् विहाय मम वनवासिने निर्धनाय सुताय त्वं स्वकन्यां दत्तवान् एतेन तव उदारत्वं ज्ञायते । धने, कुले, बले च आत्मना सह समानाय वराय नृपतिः स्वकन्यां प्रददाति, परं मम सुतो धने बले च त्वया सह न समानः, तस्मै वराय त्वमात्मनो गुणवतीं रूपवतीं च स्वकन्यां समर्पितवान् । अत्र स्वयंवरे समवेतैः, ससैन्यैः, रूपवद्भिः, बल-शालिभिः नृपैः सह शत्रुतां कृत्वा अनाथाय अधनाय मम सुताय त्वया स्वकन्या समर्पितेति तव धैर्यं नूनं प्रशंसनीयमेव, तथाहि -

वैरं तु सर्वैः सह संविधाय

नृपै - वरिष्ठै - बल - संयुतैश्च ।

सुदर्शनायाथ सुतार्पिता मे

किं वर्णये धैर्यमिदं त्वदीयम् । २० ।

मनोरमाया एतानि मधुर-वचनानि निशम्य राजा सुबाहु-रतीव हृष्टो जातः । कृताञ्जलिः स तां कथितवान् हे मान्ये ! त्वं मम राज्यं गृहाण । अहं तव सेनापति-र्भवामि । तथा यदि कर्तुं नेच्छसि, तर्हि मम अर्द्धं राज्यं गृहीत्वा तव पुत्रो राजत्वं करोतु । वने मुनेराश्रमे वास-मकृत्वा स्वराज्ये निवासं करोतु । हे पूज्ये ! नृपाः संप्रति क्रुद्धाः सन्ति । अहमधुना गत्वा तेषां सान्त्वनां कर्तुं-मिच्छामि । ते यदि शान्ता न भवन्ति, तर्हि दानस्य, भेदस्य च प्रयोगं करिष्यामि, ताभ्या-मुपायाभ्यां यदि सफलो न भविष्यामि, तर्हि युद्धं करिष्यामि ।

हे जनमेजय ! राजा सुबाहुः मनोरमां कथयति - हे माननीये ! जयाजयौ देवाधीनौ भवतः, धर्मे जयः, अधर्मे पराजयः । आधार्मिकाणां तेषां पराजयो भविष्यति इति चिन्तयामि । मनोरमा राज्ञो वचनं श्रुत्वा प्रीता सती कथितवती-हे राजन् ! त्वं स्वसुतैः सह राज्यं निर्भयः सन् पालय । ममापि पुत्रः सुदर्शनः अयोध्यायां राजत्वं करिष्यति । स्वगृह-गमनाय अनुमतिं देहि, देवी भवानी तव मङ्गलं करिष्यति । तां परमेश्वरीं चिन्तयन्त्या मम काऽपि चिन्ता मनसि नास्ति । परस्परम् अमृत - भाषणेन रात्रिर्गता ।

ख - विवाह-वार्ता प्राप्य नृपाणां सुबाहुं प्रति कोधप्रकाशः, तेषां कन्या-सहितस्य सुदर्शनस्य च मार्गावरोधः ।

प्रातः नृपाः शशिकलायाः सुदर्शनेन सह विवाहः संजात इति वार्ता प्राप्य अतीव क्रुद्धाः सन्तः नगर-वाह्यभागं गताः परस्परं कथितवन्तो यदद्य तं नृपकलङ्कं सुदर्शनं हत्वा राजसुतां तां शशिकलां च गृहीत्वा स्वभवनं गमिष्यामः । हे नृपाः । तूर्यनादान् शृण्वन्तु । शृण्वन्तु च मृदङ्ग-शब्दान् ये शङ्ख-स्वना-नभिभवन्ति । गीतध्वनिं वेद-घोषमपि शृण्वन्तु । नृपेण स्वकन्याया विवाहः सुदर्शनेन सह कृत इति मन्यामहे । स्वयंवर-सभायाम् अस्मान् मिथ्यावचनैः प्रतार्य रात्रौ स्वकन्याया विवाहं सुदर्शनेन सह यथाविधि स कृतवान् । प्रतारिता वयं भूपाः किं करिष्याम-स्तत् सर्वं चिन्तयन्तु तथा परस्पर-मतं समर्थयन्तु । एवं यदा राजानः कथयन्ति स्म, तदा काशीपतिः राजा सुबाहुः विवाह-विधिं समाप्य स्वबन्धुभिः सह नृपान् निमन्त्रयितुं गतः । राजानं सुबाहुम् आगच्छन्तं दृष्ट्वा नृपाः क्रोधेन मौन-मवलम्ब्य तं न किञ्चित् कथितवन्तः । राजा सुबाहुः कृताञ्जलिः तान् नृपान् प्रणम्य भवन्तः सर्वे मम गृहे भोजनार्थ-मागच्छन्तु इति

सर्वेषां निमन्त्रणं कृतवान्। मम कन्या तं सुदर्शनं वृतवती,
अहं किं करोमि, भवन्तः कृपया शान्ता भवन्तु। महान्तो हि
स्वभावेन दयालवो भवन्ति, तथाहि :-

स गत्वा प्रणिपत्याथ कृताञ्जलि - रभाषत।

आगन्तव्यं नृपैः सर्वै - भोजनार्थं गृहं मम ।४१।

कन्ययाऽसौ वृतो भूपः किं करोमि हिताहितम्।

भवद्भिस्तु शमः कार्यो महान्तो हि दयालवः ।४२।

नृपस्य एतद् वचनं श्रुत्वा नृपाः क्रोधाविष्टाः सन्तः
कथितवन्तो यदस्माभिः भोजनं कृतम्। त्वं स्वभवनं गच्छ।
अवशिष्टानि कार्याणि त्वं गत्वा संपादय। नृपाः स्वस्वगृहं
प्रतिगच्छन्तु। राजा सुबाहुः राज्ञो वचनं श्रुत्वा शंकितो गृहं गतः।
क्रुद्धा नृपाः किं किं वा न करिष्यन्ति इति मनसि स चिन्तित
आसीत्। गृहं गते काशीपतौ सर्वे नृपाः शपथं कृतवन्तो यत्
सुदर्शनस्य मार्गरोध-पूर्वकं तं हत्वा शशिकलां गृहीत्वा ते यास्यन्तीति।
इत्थं चिन्तयन्तस्ते सर्वे नृपा मार्गम् अवरुध्य स्थिताः। राजा सुबाहुश्च
स्वभवनं गत्वा अवशिष्टानि कार्याणि कृतवान्।

त्रयोविंशोऽध्यायः

क - मार्गे युधाजितो राज्ञस्तथा अन्य-नृपाणां सुदर्शनेन
सह संग्रामः, श्रीदुर्गादेव्या कृतः शत्रुजितो युधाजितश्च वधः।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! राजा सुबाहुः
षड्-दिनानि यावद् गौरवेण सह सुदर्शनं स्वभवने रक्षितवान्।
विवाहस्य अवशिष्टानि सर्वाणि कर्माणि समाप्य विविधान्
उपहारान् स सुदर्शनाय प्रदत्तवान्। सुदर्शनस्य गमन-विषये

स्वमन्त्रिभिः सह स परामर्शं कृतवान् । दूताः समागत्य राज्ञे नृपाणां मार्गरोधं निवेदितवन्तः । एतत् श्रुत्वा राजा विमनाः संजातः । तदा जामाता सुदर्शनः स्वगृह-गमनाय स्व-श्वशुरस्य अनुमतिं प्रार्थितवान् ! वयं निर्भया गत्वा भारद्वाजाश्रमे निवासं करिष्यामः । ये नृपा मम मार्गरोधं कृत्वा स्थिताः, तेभ्यो भयं न करणीयम् । जगन्माता भवानी मम सहायतां करिष्यति इत्थमुक्तः सन् राजा सुबाहुः सम्मतो भूत्वा महता सैन्य-समूहेन सह सुदर्शन-मन्त्रगच्छत् । रथे सुदर्शनः स्वपत्न्या मात्रा च सह निर्भयो गच्छन् अग्रे सैन्यानां मार्गरोधं दृष्टवान् । राजा सुबाहुरपि मार्गे तान् सैन्यान् दृष्ट्वा चिन्तितः श्रीभगवत्याः शरणं गतः । सुदर्शनः स्वपत्न्या मात्रा च सह निर्भयो भूत्वा श्रीदेव्याः श्रेष्ठं कामराजम् एकाक्षर-मन्त्रम् अजपत् ।

ततः सर्वे नृपाः कोलाहलं कृत्वा सैन्यैः सह समागताः सन्तः राजकन्यां शशिकलां हन्तु-मैच्छन् । तद् दृष्ट्वा पिता सुबाहुः सुदर्शनोऽपि तान् शरैः निवारितवन्तौ । नृपैः सह सुबाहोः घोरं युद्धं जातम् । तत्र तदा भैरवः शङ्खश्च वादिताः । राजा युधाजित्, तस्य द्रौहित्रः शत्रुजित् सुदर्शनेन सह युद्धाय समागतौ । ते परस्परं क्रोधाविष्टा बाणवृष्टिं कृतवन्तः । तदा काशीपतिः बहुसैन्यैः सह जामातुः सुदर्शनस्य सहायतां कर्तुं गतः । एवं दारुणे लोमहर्षणे संग्रामे संजाते श्रीदेवी सिंहमारुह्य अविर्भूता । सा स्वहस्तैः नानायुधानि धृतवती, दिव्या-भरण-भूषिता चासीत् । दिव्यवस्त्र-परिहिताया देव्याः कण्ठे मन्दार-माला शोभते स्म, तथाहि :-

एवं प्रवृत्ते संग्रामे दारुणे लोम - हर्षणे ।

प्रादुर्बभूव सहसा देवी सिंहोपरि स्थिता । १९।

नानायुध - धरा रम्या वराभरण - भूषिता ।

दिव्याम्बर - परिधाना मन्दार - स्रक् - सुसंयुता । २०।

श्रीदेवीं युद्धस्थले दृष्ट्वा सर्वे नृपा अतीव विस्मिता जाताः । केयं देवी, कुतः समागता इति सर्वे चकिता भीताश्च आसन् । सुदर्शनः श्रीदेवीं विलोक्य स्वश्वशुरं तां प्रदर्श्य कथितवान् भवान् पश्यतु, अस्माकं सहायार्थं महादेवी समागता । श्रीदेव्या आगमनेन वयं सर्वे निर्भया जाताः इति कथयित्वा तौ श्रीदेव्याः प्रणामं कृतवन्तौ । तदा श्रीदेव्या वाहनः सिंहो घोरं गर्जनं कृतवान् येन सर्वे गजा अतीव भीता जाताः ।

हे जनमेजय ! तदा महाघोरा वायवः अवहन् । दिशश्च दारुणा आसन् । सुदर्शनः तदा सेनापतिं कथितवान् - नृपा यस्मिन् मार्गे स्थिताः, तत्र गच्छ । द्रुष्टचेतसो राजानः कुपिताः सन्तः किं वा करिष्यन्ति ? अस्माकं सहायार्थं महादेवी समागता । तत् श्रुत्वा सेनापतिः तेन पथा अगच्छत् । तदा युधाजित् सुसंकुब्धः तान् नृपान् कथितवान् - भयभीताः किं स्थिताः ? कन्या-सहितं सुदर्शनं मारयत । अस्मान् सर्वान् बलाधिकान् अवमत्य कन्यां गृहीत्वा निर्भयः सन् शिशुः सुदर्शनः कथं गच्छेत् ? सिंहोपरि स्थितां कामिनीं दृष्ट्वा किं भीता जाताः ? हे नृपाः ! वयं सुदर्शनं हत्वा चारुभूषणां कन्यां गृहीत्वा गमिष्यामः ।

राजा युधाजित् इत्थं नृपानादिश्य सैन्य-संयुक्तः शत्रुजित्-सहितः क्रोधाविष्टो योद्धुकामो गतः । स बहून् सुतीक्ष्णान् बाणान् सुदर्शनं हन्तुकामस्तं प्रति प्रेषितवान् । सुदर्शनोऽपि आगच्छतः तान् बाणान् क्षणेन छेदितवान् । एवं सुदारुणे युद्धे प्रवृत्ते कुपिता चण्डिका श्रीदुर्गा-देवी युधाजितं प्रति बाणान् प्रेरितवती । तदा देवी नानारूपा तथा नाना-शस्त्र-धारिणी भूत्वा तुमुलं संग्रामं जगदम्बिका कृतवती ।

दुर्गादेवी मुमोचाथ बाणान् युधाजितं प्रति । ३७ ।

एवं प्रवृत्ते संग्रामे चुकोप चण्डिका भृशम् ।

शत्रुजि - त्रिहत - स्तत्र युधाजिदपि पार्थिवः ।
पतितौ तौ रथाभ्यां तु जयशब्द - स्तदाऽभवत् । ३९

श्रीदेव्या विविधै-र्बाणैः समाहतौ सन्तौ शत्रुजित् युधाजिच्च
निहतौ रथाभ्यां भूमौ पतितौ । एतद् दृष्ट्वा सर्वे भूपा अतीव
विस्मिता जाताः ।

ख - कृतज्ञस्य राज्ञः सुबाहोः श्रीदृगदिव्याः स्तुतिः ।

मातुलस्य भागिनेयस्य च वधं विलोक्य सुबाहुः परम-प्रीतः
सन् दुर्गति-नाशिनीं श्रीदुर्गां देवीं भक्त्या इत्थं स्तुतवान्, तथाहि-
सुबाहु-रपि तद् दृष्ट्वा निधनं संयुगे तयोः ।

तुष्टाव परम - प्रीतो दुर्गां दुर्गति-नाशिनीम् । ४९ ।

कृतज्ञेन राज्ञा कृतां श्रीदुर्गा-देव्याः स्तुतिः ।

हे जनमेजय ! युधाजिता सह घोरयुद्धे श्रीदेवी दुर्गा
आविर्भूय दुहितृ-कुमार-सहितस्य युधाजितो वधपूर्वकं स्वजामातुः
रक्षणात् अतीव कुतज्ञः काशीपतिः राजा सुबाहुः दुर्गति-
नाशिनीं श्रीदुर्गा-मित्थं स्तुतवान् - जगद्धात्र्यै, शिवायै, दुर्गायै,
भगवत्यै, कामदायै नमो नमः । शिवायै, शान्त्यै, विद्यायै,
मोक्षदायै, विश्वव्याप्त्यै, जगद्धात्र्यै नमो नमः । हे देवि !
निर्गुणायाः तव गतिं परिचिन्तयन्नपि सगुणोऽहं न जानामि ।
अतएव प्रकट-प्रभावां भक्तार्ति-नाशनपरां परमां शक्तिं विश्वजननीं
किं स्तौमि ? हे देवि ! त्वं वाग्देवी भवसि, सर्वेषां बुद्धिः,
विद्या, मतिः गतिश्च त्वमेव । त्वं सर्वेषां प्राणिनां मनोनियन्त्री,
त्वमात्मरूपा भवसि, तव कां स्तुतिं करिष्यामि ? हे देवि !
ब्रह्मा, हरिः हरश्च-एते त्रयो मुख्या देवाः त्वां स्तुवन्तः तव
गुणानां पारं न गताः । तदा सगुणः विभेदमति-रहं तव गुणानां
वर्णनं कर्तुं कथं क्षमः स्याम् ? सत्संगतिः सदैव विशुद्धिं

करोति । मम जामातुः सुदर्शनस्य समागमेन अहं तव दुर्लभं दर्शनं प्राप्य धन्यो जातः ।

हे देवि ! यस्या-स्तव दर्शनं विज्ञाः हरिः, ब्रह्मा, हरः, इन्द्रः अन्ये सुरा, मुनयश्च लब्धु-मिच्छन्ति, शम-दम-समाधि-प्रभृतिं विनापि तव दर्शन-महं प्राप्तवान् । हे भवानि ! संसार-रोगस्य अद्वितीयौषध-तुल्यं तव अद्वितीयं दर्शनं क्व ? अतीव मन्दमतिरहं च क्व ? अहं तव दुर्लभं दर्शनं प्राप्तवान् । अतएव देवगण-पूज्या भक्तेषु दयाशीला भक्त-भाव-युक्ता भवसि त्वं हे मातः ! हे देवि ! तव चरितं किमहं वर्णयामि । भयङ्करे युद्धे त्वया सुदर्शनः तव भक्तो रक्षितः, तस्य शत्रवश्च सर्वे त्वया मारिताः, तथाहि -

किं वर्णयामि तव देवि ! चरित्र-मेतद्

यद् रक्षितोऽस्ति विषमेऽत्र सुदर्शनोऽयम् ।

शत्रू हतौ सुबलिनौ तरसा त्वयाद्य

भक्तानुकम्पि चरितं परमं पवित्रम् । ५० ।

हे मातः ! तव चरितं परमं पवित्रं भवति, हे देवि ! अखिलं स्थावर-जङ्गमं सर्वं प्राणिगणं त्वं पालयसि, हे भवानि ! भक्तस्य सेवने यशः अतीव विख्यातं कर्तुं त्वया इत्थं चरितं रचितम् । नोचेत् राजसुतां शशिकलां गृहीत्वा मार्गे गमनावसरे कथमसौ सुदर्शनः कुशली स्यात् ? हे देवि ! त्वं प्राणिनां जन्म-मरणादि-भयानि दूरीकर्तुं सर्वदा क्षमा असि । भक्तस्य सुदर्शनस्य भयं त्वं दूरीकृतवती इति नहि चित्रम् । भक्तास्त्वां पाप-पुण्य-रहितां सगुणां निर्गुणां च कथयन्ति । हे भुवनेश्वरि ! घोरयुद्ध-समये त्वमस्माकं रक्षार्थम् आविर्भूतवती, अस्माकं शत्रून् निहत्य अस्मान् रक्षितवती, अस्मिन् संकट-समये तव दुर्लभं दर्शनं सहायतां च प्राप्य अहं कृतार्थो जातः ।

मम जन्म सफलं जातम् तव बीजमन्त्रं भजनं च नाहं
जानामि । तथापि त्वमस्मासु दयां प्रकाश्य आत्मनो महिमानं
प्रकाशितवती । इत्थं राज्ञा सुबाहुना स्तुता सा देवी प्रसन्ना
भूत्वा अभीष्टं वरं प्रार्थयस्व इति राजानं सुबाहुं प्रोक्तवती ।

चतुर्विंशोऽध्यायः

क - श्रीदेव्याः काशीनगरे सर्वदा अवस्थानाय राज्ञः
सुबाहोः प्रार्थना, श्रीदेव्याः तं प्रति उपदेशः ।

महर्षिः व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! श्रीदेव्या
भवान्या तथा वचनं श्रुत्वा भक्ति-संयुक्तः सुबाहुः तां देवीं
कथितवान् - हे मातः ! त्वं वरं प्रार्थयितुं मां कथयसि, कं
वरमहं प्रार्थये । त्वं मह्यं दर्शनं प्रदाय सर्वश्रेष्ठं वरं मह्यं
प्रदत्तवती । मातः ! एकपाश्वर्षे सकलस्य भूमण्डलस्य तथा
देवलोकस्य राजत्वम्, अन्यपाश्वर्षे त्वदीयं दिव्यं दर्शनम् - इदं
द्वयं न समानम् । तव दर्शनं खलु गुरुतरं भवति । तव दर्शनेन
सह त्रिभुवनेषु किमपि न समानमस्ति । यदाहं तव दिव्यं
दुर्लभं च दर्शनं प्राप्तवान्, तदा अपरं कं वा वरं कथमहं
प्रार्थये ? तव दर्शनं पाप्य अहं पृथिव्यां धन्यः कृतकृत्यश्च
जातः । अभीष्टं वरं तथापि यदि दातुमिच्छसि, तर्हि-त्वयि मम
अखण्डा निश्चला च भक्तिः सर्वदा अस्तु-इति सविनयं प्रार्थये ।
पुनः मम अस्मिन् काशी-नगरे त्वं दुर्गादेवी इति नाम्ना सर्वदा
स्थास्यसि ।

हे मातः ! त्वया यथा सुदर्शनः शत्रुभ्यो रक्षित-स्तथा
इमां नगरीं शत्रुभ्यः सर्वदा रक्षिष्यसि, यावत् इयं नगरी

पृथिव्यामस्ति । हे मातः ! कृपया इमं वरं प्रदाय मम सकलान् मनोरथान् पूरय, शत्रून् विनाशय, लोकानां सर्वेषां-ममङ्गलानां सर्वदा विनाशं कुरु इति मम सविनयं प्रार्थना, तथाहि :-

नगरेऽत्र त्वया मातः ! स्थातव्य - मेव सर्वदा ।

दुर्गा-देवीति नाम्ना वै त्वं शक्तिरिह संस्थिता ॥५

इति संप्रार्थिता देवी दुर्गा दुर्गात्ति - नाशिनी ।

तमुवाच नृपं तत्र स्तुता वै संस्थितं पुरः ॥१०

इत्थं राज्ञा सुबाहुना सविनयं संप्रार्थिता देवी कथितवती हे राजन् ! तव प्रार्थनानुसारम् अहं काशीनगर्या लोकानां सर्वदा रक्षार्थं तावत् नगरे स्थास्यामि, यावद् पृथिवी तिष्ठति तथाहि :-

राजन् ! सदा निवासो मे मुक्तिपुर्या भविष्यति ।

रक्षार्थं सर्वं -लोकानां यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥११॥

हे जनमेजय ! यदा देवी दुर्गा इत्थ-मुक्तवती, तदा राजकुमारः सुदर्शनः समागत्य आनन्दितः सन् इत्थं जगदम्बिकां स्तुतवान् - हे मातः ! मयि तव विपुला कृपा वर्तते यद् तव भक्तिहीनः अहं खलु शत्रुभ्यो रक्षितः । सर्वे जना भक्तम् अनुकम्पन्ते, परं भक्ति-हीनस्य रक्षणं तव धर्मो भवति । हे देवि ! अखिलां सृष्टिं त्वमेव सृजसि, त्वमेव सृष्टं सर्वं पालयसि, हे संहार-शीले ! त्वं पुनः काले सृष्टं सर्वं संहरसि, अतएव मम रक्षणं तव कृते न विचित्रमेव । हे देवि ! संप्रति अहं किं करोमि, क्व गच्छामि त्वं कथय । स्वकर्तव्य-निरूपणे अहं संप्रति मूढः, त्वं यथा मां कथयिष्यसि, तथा अहं करिष्यामि एव ।

सुदर्शनस्य अनुरोधेन श्रीदेवी तं कथितवती - हे सुदर्शन ! अधुना त्वम् अयोध्यां गत्वा कुलानुसारेण राजत्वं

कुरु । संप्रति अयोध्यायाः पूर्वो राजा तव भ्राता शत्रुजित्
मृतः । मम पूजनं स्मरणं च प्रयत्न-पूर्वकं त्वं करिष्यसि । अहं
तव सर्वविधं मङ्गल-मवश्यं करिष्यामि इति । तव नगरे
अयोध्यायां मम पूजाया व्यवस्थां गत्वा कुरु । अष्टम्यां,
नवम्यां, चतुर्दश्यां च वलिदान-पूर्वकं मम पूजा करणीया ।
जनाः प्रत्यहं भक्ति-पूर्वकं त्रिकालं मम पूजां कुर्वन्तु ।
शरत्काले संप्राप्ते नवरात्र-विधानेन भक्ति-भावेन च मम
महापूजा विधेया । चैत्रे, आश्विने, आषाढे, माघे च मासे
मम नवरात्र-पूजा महोत्सव-पूर्वकं करणीया ।

एषु मासेषु महापूजया सह सर्वेषु कृष्ण-पक्षेषु अष्टम्यां,
चतुर्दश्यां च मम पूजा विज्ञैः सर्वमनोरथ-सिद्ध्ये करणीया ।
एवमुक्त्वा सकल-दुःख-नाशिनी-देवी दुर्गा भक्तेन सुदर्शनेन
विस्तरेण स्तुता अन्तर्हिता जाता । श्रीदेवीम् अन्तर्हितां दृष्ट्वा
तत्र स्थिताः सर्वे राजानः समागम्य देवा देवराज-मिन्द्रमिव
सुदर्शनं सर्वे प्रणेमुः ।

ख - श्रीदेवी-विषये राज्ञः प्रति सुदर्शनस्य कथनम् तस्य
अयोध्यां प्रति गमनं च ।

हे जनमेजय ! राजा सुबाहुः श्वशुरोऽपि आनन्दितः सन्
सुदर्शनस्याग्रे स्थितः । समवेताः सर्वे महीपाला अयोध्याधिपतिं
सुदर्शनं कथितवन्तः - त्वमस्माकं प्रभुः, शासकः, वयं सर्वे
तव सेवकाः, त्वमयोध्यायां नृपो भूत्वा अस्मान् पालय,
तथाहि -

त्वमस्माकं प्रभुः शास्ता सेवकास्ते वयं सदा ।

कुरु राज्य - मयोध्यायां पालयास्मान् नृपोत्तम ! २६ ।

तव कृपया चतुर्वर्ग-फलप्रदा आदिशक्तिः भवानी विश्वेश्वरी
अस्माभिः दृष्टा । त्वं पृथिव्यां बहु-पुण्यवान्, कृतकृत्यो धन्यश्च,

तव हेतोः सनातनी देवी प्रादुर्भूता । श्रीदेव्या-श्चाण्डिकाया
 मायया मोहिता-स्तमोयुक्ता वयं तस्याः प्रभावं न जानीमः ।
 वयं सर्वे धन-दार-सुतानां चिन्तने अभिरताः काम-क्रोध-मत्स्याकुले
 घोरे महासागरे मग्नाः । हे महाभाग ! महामते ! त्वं सर्वज्ञः
 असि, वयं त्वां सविनयं पृच्छामः - इयं देवी, कुतो जाता ?
 अस्याः कः प्रभावः कृपया सर्वमेतद् वद । भवसागर-तरणाय त्वं
 नौकासदृशो भव । साधवः सदैव दयाशीला भवन्ति । हे
 राजन् ! कृपया उत्तमं पवित्रं श्रीदेवी-माहात्म्यं कथय, सा देवी
 कुतो जाता ? तस्याः किं स्वरूपं, तस्याः किं माहात्म्यम्-एतत्
 सर्वं तव श्रीमुखात् वयं सर्वे श्रोतु-मुत्सुका एव । इत्थं नृपैः
 सविनयं पृष्टः सन् सुदर्शनो मनसा श्रीदेवीं स्मृत्वा आनन्दितः
 सन् तान् कथितवान्- । हे नृपाः ! तस्या देव्या उत्तमं चरितं
 किं वाहं कथयामि ? तस्याश्चरितं ब्रह्मा, शिवः तथा देवगणा
 अपि न जानन्ति । इयं महालक्ष्मीः सर्वस्य आद्या उत्तमा
 वरेण्या च शक्ति-र्भवति । हे नृपाः ! इयं जगतः पालने
 सर्वदा तत्परा वर्तते । रजोरूपा सा सृजति सत्त्वरूपा सा
 पालयति, तमोरूपा सा एव संहरति ।

सृजते सा रजोरूपा सत्त्वरूपा च पालने ।

संहारे च तमोरूपा त्रिगुणा सा सदा मता । ३७ ।

सा परमा शक्तिः निर्गुणा सर्वकाम-फलप्रदा भवति ।
 ब्रह्मादीनां सर्वेषां सा खलु जननी भवति । निर्गुणा सा
 योगिभि-रपि ज्ञातु-मशक्या, परं सगुणा सा भक्तानां सुखप्रदा,
 सा बुधै-सदा स्मरणीया एव ।

हे जनमेजय ! राजकुमारस्य सुदर्शनस्य देवीकृपा-प्राप्ति-
 विषये नृपाणां महती जिज्ञासा आसीत् । ते कथितवन्तः, त्वं
 बाल एव भयातुरो वनं प्राप्तः, त्वया परमा देवी कथं ज्ञाता ?

केन भावेन त्वं तस्या उपासनं पूजनं च कृतवान्, येन देवी त्वयि प्रसन्ना सती स्वयं भयङ्करे युद्धसमये सा आविर्भूय तव शत्रुविनाश-पूर्वकं त्वां रक्षितवती-एतत् सर्वं कृपया कथयतु । ततः सुदर्शनो संक्षेपेण कथितवान् - यत् बाल एवाहं श्रीदेव्या पवित्रं बीजमन्त्र-महं प्राप्तवान् । तस्य बीजमन्त्रस्य जपं स्मरणं च सदा कृतवान् । श्रीदेवी-विषये महर्षयो मां कथितवन्तः । ततः तामहम् अहोरात्रं परमया भक्त्या स्मरामि ।

बालभावान् मया प्राप्तं बीजं तस्याः सुसंमतम् ।

स्मरामि प्रजपन्नित्यं कामबीजाभिधं नृपाः ॥४२॥

इत्थं सुदर्शनस्य मुखात् सर्वं श्रुत्वा राजानो भक्तितत्परा भूत्वा तां परमां देवीं मत्वा स्वस्व-राज्यानि गतवन्तः । सुदर्शनस्य श्वशुरो राजा सुबाहुः तमापृच्छ्य काशीं गतः । धर्मात्मा सुदर्शनः कोशलान् (अयोध्यां नगरीं) गतः । राज्यस्य मन्त्रिणो राजानं शत्रुजितं युद्धे हतं सुदर्शनं च विजयिनं श्रुत्वा अतीव प्रीता जाताः । अन्याय-भावेन शत्रुजित् राजा कृतः, तस्मात्ते सर्वे मन्त्रिणो न सुखिन आसन् । सुदर्शनस्य विषये ते सदैव चिन्तां कृतवन्तः । संप्रति समागते सुदर्शने ते अतीव प्रसन्ना जाताः । अयोध्या-पुरवासिनोऽपि राजान-मागच्छन्तं श्रुत्वा आनन्देन उपायनानि तस्मै समर्पितवन्तः । सुदर्शनोऽपि सर्वजनान् संमान्य स्वधर्मपत्न्या शशिकलया सह राजभवनं प्राविशत् । तदा वंदिनस्तस्य स्तुतिं कृतवन्तः, मन्त्रिणः तं संमानितवन्तः, कन्याः लाजान् पुष्पाणि च प्रक्षिप्तवत्यः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः

क - सुदर्शनेन शत्रुजितो मातुः सान्त्वनम् ।

हे जनमेजय ! राजकुमारः सुदर्शनो बन्धुभिः सहितः अयोध्यां गत्वा प्रथमं शत्रुजितो मातर-मुपगम्य प्रणम्य शोक-सन्तप्तां तां कथितवान् हे मातः ! तव पादयोः शपथ-पूर्वकं कथयामि यत् तव पुत्रं पितरं च नाहं मारितवान् । श्रीदेवी दुर्गा, कुपिता सती तौ मारितवती । अत्र मम अपराधो नास्ति । अवश्यं-भावि-कार्याणां प्रतिकारो नास्ति । हे मातः ! पुत्रस्य तथा पितुश्च कृते त्वया शोको न करणीयः । जीवः स्वकर्मानुसारं कुफलं सुफलं वा संसारे अवश्यम् अनुभवति । हे मातः ! अहं तव दासोऽस्मि । मम माता मनोरमा यथा त्वमेव मम कृते तथा भवसि । स्वकर्मानुसारेण कुफल-प्राप्तौ शोचना नोचिता । अतएव जनः स्वदुःखे अन्यान् दुःखाधिकान्, स्वसुखे अन्यान् सुखाधिकान् विलोक्य अत्यन्तं दुःखितः प्रसन्नो वा न भवेत् । शोकहर्षौ द्वौ शत्रु-सदृशौ भवतः, तस्मात् तयोः वशीभूतो जनः कदापि न भवेत्, तथाहि -

दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत् सुखे पश्येत् सुखाधिकान् ।

आत्मानं शोक - हर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् । ७ ।

हे मातः ! संसारे सर्वं देवाधीनम्, आत्मनः अधीनं, किञ्चिन्नास्ति, तस्माद् विज्ञो जनः शोकेन आत्मानं न पीडयेत् । यथा काष्ठमयी नारी नटादीनां चेष्टया चलति, तथा प्राणी सर्वदा स्वकर्माधीनः सन् कार्यं करोति । आत्मनः स्वकृत-कर्मणः फलमिति चिन्तयित्वा वनगमन-काले नाहं दुःखितः । मम पूज्यो मातमहो युद्धे मृतः, दुःखिता भयातुरा मम जननी मां नीत्वा वनं गता । तत्रापि तत्करैः अस्माकं सर्व-मपहृतम् । बालपुत्रा मम माता निराश्रया जाता । हे

जनमेजय ! सुदर्शनः शत्रुजितो मातरं कथयति - हे मातः !
निराश्रया मम माता मां गृहीत्वा भारद्वाजाश्रमं प्राप्ता ।

विदल्लः तथा धात्री मात्रा सह समागतौ, तत्राश्रमे
मुनयो, मुनि-स्त्रियश्च दयापरा अस्मान् फले-नीवारैश्च पोषितवन्तः ।
तदा मम मनसि दुःखं नासीत् । अद्य धनप्राप्तौ न मे मनसि
सुखमस्ति । मम मनसि शत्रुता ईर्ष्या वा कदा नासीत् । विज्ञेन
पुरुषेण धर्मस्य आचरणम् इन्द्रिय-जयपूर्वकं करणीयम्, तेन स
नरकं न गच्छेत् । हे मातः ! अस्मिन् पवित्रे भारते वर्षे दुर्लभं
मानुषं जन्म प्राप्य धर्मार्जनं करणीयं, येन स्वर्गं मोक्षमपि जनः
प्राप्नुयात् । अन्यप्राणि-जन्मसु स्वर्ग-मोक्षप्राप्तिः न सम्भवा भवति ।

सुदर्शनेन इत्थ-माश्वासिता लीलावती अतीव लज्जिता
भूत्वा पुत्रशोकं परित्यज्य साश्रुलोचना कथितवती-हे पुत्र ! मम
पिता राजा युधाजित् तव मातामहं युद्धे हत्वा तव राज्यम्
अपहृतवान्, तेन अहं सापराधा जाता । तदा अहं तं मम पुत्रं
च वारयितुं न समर्था । अतएव हे सुत ! अत्र तव अपराधो नास्ति ।
मम पितापुत्रौ स्वस्व-कर्म-हेतोः मृतौ, त्वं तत्र नैव कारणमेव । अहं
मम पुत्रं न शोचामि, तस्य मन्दं कार्यं शोचामि । त्वं मङ्गलमयः
असि, ते माता मनोरमा मम भगिनी । त्वयि मम क्रोधः
शोको वा नास्ति । हे पुत्र ! त्वं राजा भूत्वा प्रजाः पुत्रवत्
पालय । भगवत्याः प्रसादेन त्वया अकण्टकं राज्यं प्राप्तम् ।

ख - सुदर्शनेन अयोध्यायां, राज्ञा सुबाहुना काश्यां च
श्रीदुर्गादेव्या मूर्ति-स्थापनम् ।

हे जनमेजय ! इत्थं मातु-लीलावत्या वचनं श्रुत्वा
सुदर्शनः तद् भवनं गतो यत्र तस्य माता मनोरमा पूर्वमासीत् ।
तत्र मात्रा सह निवासं कृत्वा सर्वान् मन्त्रिण ज्योतिर्विदश्च
आहूय कथितवान्-मनोहरे स्वर्णमये सिंहासने देवीं स्थापयित्वा
अहं सदा तस्याः पूजां करिष्यामि, सा देवी धर्मार्थ-काम-मोक्ष-

प्रदा भवति । तां देवीं सिंहासने संस्थाप्य ततः पश्चात् रामचन्द्र इव अहं राज्यं करिष्यामि ।

सर्वे नगर-वासिनो जना अपि श्रीदेव्या पूजां करिष्यन्ति । इत्थं मन्त्रिणः प्रोक्ता राज्ञः आदेशं कृतवन्तः । मनोहरः प्रासादः श्रीदेवीकृते कारितः । श्रीदेव्याः स्वर्णमयी प्रतिमा कारिता । वेदज्ञान् द्विजानाहूय शुभे दिने शुभे च मुहूर्ते विधिवद् हवनं पूजादिकं च विधाय श्रीदेव्याः स्वर्णप्रतिमां स्वर्ण-सिंहासने नवीने भवने स संस्थापितवान् । तदा महानुत्सवः संवृत्तः । ब्राह्मणानां वेदघोषैः विभिन्नैश्च वाद्यैर्दिशो मुखरितास्तदा आसन् । इत्थं सुदर्शनेन प्रतिष्ठापिता अम्बिका देवी कोशलेषु सुप्रसिद्धा जाता ।

सुदर्शनो राज्यं प्राप्य सामन्त-नृपान् वशे कृत्वा यथा श्रीरामचन्द्रो, दिलीपो, रघुश्च तथा धर्मेण प्रजाः पुत्रवत् पालयामास । तस्मिन् राज्यं कुर्वति वर्णाश्रमाणां धर्मः चतुष्पादासीत् । प्रजा धर्म-परायणा आसन् । ग्रामे ग्रामे प्रासादान् कृत्वा ते श्रीदेवीं संस्थाप्य सर्वे तां पूजितवन्तः । तदा कोसलेषु सर्वत्र श्रीदेव्याः पूजा प्रचलिता जाता ।

राजा सुबाहुषि काश्यां श्रीदुर्गायाः शुभां प्रतिमां नवं प्रासादं च कारयित्वा श्रीदेवीं तत्र विधिवत् संस्थाप्य पूजितवान् । तत्रापि सर्वे जनाः प्रेमभक्ति-परायणा भूत्वा यथा विश्वनाथस्य तथा श्रीदेव्या दुर्गायाः पूजां कृतवन्तः । देशे देशे सर्वत्र भारते वर्षे तस्याः पूजा प्रचलिता । इत्थं श्रीदेवी भवानी सर्वेषां पूज्या जाता ।

सर्वे जना श्रीदेवी-भक्तिपराः तस्या जपध्यान-परायणा जाताः । वर्षस्य चतुर्षु नवरात्रेषु सर्वे श्रीदेव्याः पूजनं हवनं यागं च विधानतः चक्रुः, तथाहि -

नवरात्रेषु सर्वेषु चक्रुः सर्वे विधानतः ।

अर्चनं हवनं यागं देव्या भक्तिपरा अनाः । ४६ ।

षष्ठः अंशः (२६-३० अध्यायाः)

षड्विंशोऽध्यायः

क - नवरात्र-पूजाविधि-वर्णनम् ।

राजा जनमेजयः कथयति - हे पूज्य महर्षि-प्रवर ! श्रीदेव्या नवरात्र-पूजायाः विशेषतः शरत्-कालस्य पूजाया विधिं फलं च विस्तरेण कृपया कथयतु । इत्थं सविनयं पृष्ठः सन् पूज्यो महर्षिः कथयति - हे राजन् ! श्रीदेव्या नवरात्र-पूजा शरत्काले विशेष-भावेन करणीया । वसन्ते ऋतावपि इयं पूजा यथाविधि विधेया । इमौ द्वौ ऋतू यमराजस्य वृहदन्ताविव प्राणिना-मधिक-हिसाकरो भवतः । तस्मात् आत्मनः शुभेच्छु-र्जनः इमां नवरात्र-पूजा-मवश्यं कुर्यात् । इमौ द्वौ ऋतू मानवानां कृते रोगकरो महा-भयङ्करौ तथा सर्वनाश-करो भवतः । तस्मात् वसन्ते ऋतौ चैत्रे मासे, शरदि ऋतौ आश्विने च मासे भक्तिपूर्वकं श्रीचण्डिका-पूजनं करणीयम् । चैत्रमासस्य अमावास्या-दिवसात् श्रीनवरात्र-पूजायाः शुभं संभारं कल्पयेत् ।

पूजकाः यजमानाश्च नवरात्र-पूजा-दिवसेषु एकवारं हविष्य-भोजनं कुर्युः । पूजार्थं समतले पवित्रे च स्थाने मण्डपो विधेयः । मण्डपस्य दैर्घ्यं षोडश-हस्त-परिमितं, प्रस्थश्च षोडश-हस्त-परिमितः स्याताम् । मण्डपे स्तम्भा ध्वजाश्च स्युः । गौर-मृत्तिकया गोमयेन च तस्य मण्डपस्य लेपनं करणीयम् । तस्य मध्ये शुभ्रा समा स्थिरा वेदी विधेया । अस्या वेद्या दैर्घ्यं चतुर्हस्त-परिमितं, प्रस्थश्च चतुर्हस्त-परिमितः, उच्चता एकहस्त-विशिष्टा वेद्याः स्यात् । वेद्या उपरि वितानं स्यात्, चतुः-पार्श्वेषु विचित्रितानि तोरणानि च स्युः । देवीतत्त्व-विशारदान्,

सदाचार-सम्पन्नान् संयतान्, वेद-वेदान्त-पारगान् ब्राह्मणान् यजमानो निमन्त्रयेत् ।

प्रतिपद्विसे प्रातः स्नानं नद्यां, नदे, तडागे, कूपे, वायाम् अथवा गृहे करणीयम् । प्रातः द्विजानाम् अर्घ्य-पाद्यादि-प्रदान-पूर्वकं वरणं करणीयम् । द्विजेभ्यो वस्त्रालांकारदीनि यथाशक्ति प्रदेयानि । धने सति व्यये कुण्ठा न विधेया । विप्रा यदि सन्तुष्टास्तदा कार्यं सर्वथा सम्पूर्णं फलप्रदं च भवति । श्रीदेवी-भागवतस्य पारायणार्थम् एकः, त्रयः, पञ्च, नव वा ब्राह्मणाः स्युः, तथाहि -

विप्रैः सन्तोषितेः कार्यं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ।

नव, पञ्च, त्रय - शैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः । १६ ।

हे जनमेजय ! श्रीदेवी-भागवतस्य महापुराणस्य पारायण-कृते शान्तं ब्राह्मणं वरयेत् । स्वास्ति-वाचनं वेदमन्त्र-विधानेन विधेयम् । वेद्यां क्षौमवस्त्रावृते सिंहासने आयुधै-र्मण्डिता चतुर्हस्ता अम्बिका देवी स्थापनीया । सा देवी रत्नभूषण-संयुक्ता, मुक्तहार-विराजिता, दिव्याम्बरधरा, सौम्या, सर्व-लक्षण-संयुता स्यात् । श्रीदेवी सिंहोपरि विराजिता शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धारिणी स्यात् । अष्टादश-भुजा देवी वा स्थापनीया, तथाहि -

रत्न - भूषण - संयुक्ता मुक्ता - हार - विराजिता ।

दिव्याम्बर - धरा सौम्या सर्वलक्षण - संयुता । १७ ।

शङ्ख - चक्र - गदा - पद्म - धरा सिंहे स्थिता शिवा ।

अष्टादश - भुजा वाऽपि प्रतिष्ठाप्या सनातनी । २० ।

श्रीदेव्याः प्रतिमाया अभावे नवार्ण-मन्त्र-संयुतं यन्त्रं स्थापनीयम् । श्रीदेव्याः पूजनं यथाविधि करणीयम् । गीत-वाद्यानां व्यवस्था विधेया । यजमानः संकल्पं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् । हे मातः ! अहं तव सर्वोत्तमं नवरात्र-

व्रतं करिष्यामि । हे जगदम्ब ! मम अस्मिन् कर्मणि सर्वविधं साहाय्यं कुरु-इत्थं प्रार्थना करणीया ।

चन्दनागुरु-कपूरैः, सुगन्धिभिः कुसुमैः, मन्दार-करजाशोक-चम्पकैः, करवीर-मालतीपुष्पैः शुभैर्विल्वदलैः, धूपैर्दीपश्चै विधानेन जगतां धात्रीं पूजयेत् । नानाविधानां नारिकेल - मातुलुंग - दाडिमी - कदली-प्रभृतीनां तथा अन्न-व्यञ्जनादीनां समर्पणं करणीयम् ।

ये मांसाशनं कुर्वन्ति ते देव्यग्रे महिषाज-वराहाणां वलिदानं कुर्युः । पशवो देव्यग्रे निहताः सन्तः अविनाशि-स्वर्गं यान्ति । देव्यग्रे पशूनां हिंसा सर्वशास्त्र-विनिर्णये याज्ञिकी अहिंसा प्रोक्ता । देवतार्थं विसृष्टानां प्राणिनां स्वर्गप्राप्तिः निश्चिता एव । होमार्थं पवित्रा भूमिः त्रिकोणा स्यात्, कुण्डं च त्रिकोण-विशिष्टं स्यात् । मनोहरैः नाना-द्रव्यैः त्रिकालं पूजनं विधेयम् । गीत-वाद्य-नृत्यैश्च महोत्सवः करणीयः ।

ख - कुमारी - पूजार्थं प्रशस्त-कन्या - वर्णनम् ।

महर्षिः व्यासदेवः कथयति हे जनमेजय ! यजमानो नवरात्रावसरे खट्वायां शयन-मकृत्वा भूमौ कटोपरि वस्त्रमाच्छाद्य शयीत, प्रत्यहं च कुमारीणां पूजनं पूष्पमालाभिः वस्त्रालंकारैर्-दिव्य-भोजनैश्च कुर्यात् । नवदिवसेषु प्रत्यहम् एकाम्, एकाम्, अथवा प्रत्यहम् एकामेकाम् अधिकां कृत्वा अथवा प्रत्यहं द्विगुणं त्रिगुणं वा कृत्वा अथवा प्रत्यहं नव कुमारीः पूजयेत् । आत्मनो धनानुसारेण पूजनं कर्तव्यम् । श्रीदेवी-पूजावसरे धनव्यये कुण्ठा न करणीया । गन्ध-भोगादीना-मज्ञा एकवर्षा कन्या न पूज्या । द्विवर्षा कन्या कुमारी, कुमारिका वा कथिता, त्रिवर्षा कन्या त्रिमूर्तिः, चतुर्वर्षा कन्या कल्याणी, पञ्चवर्षा कन्या रोहिणी, षड्वर्षा कालिका, सप्तवर्षा चण्डिका, अष्टवर्षा

शांभवी, नववर्षा दुर्गा, दशवर्षा कन्या सुभद्रा नाम्ना कथ्यते ।
दश-वर्षाधिका कन्या सर्व-कार्येषु निन्दिता अतएव न
पूजनीया भवति ।

संप्रति आसां कुमारीणां यथाविधि पूजनस्य फलं शृणु ।

१. कुमारी पूजिता दुःख - दारिद्र्य - नाशनं, शत्रुक्षयं, धनायुष्ण-
बल-वृद्धिं च करोति ।
२. त्रिमूर्ति-पूजनात् धर्मार्थ-काम-फलप्राप्तिः धन-धान्यलाभः
पुत्रपौत्रादि-वृद्धिश्च भवन्ति ।
३. कल्याणी-पूजनात् विद्या-जय-राज्यप्राप्तिः, सुखलाभ-स्तथा
सर्वमनोरथ-पूरणं च भवन्ति ।
४. रोहेणी-पूजनात् प्राग्जन्म-संचित-कर्मफल-जन्यः फल-लाभो
भवति ।
५. कालिका - पूजनात् शत्रुनाशः ।
६. चण्डिका-पूजनात् धनैश्वर्य-प्राप्ति-र्जायते ।
७. शाम्भवी- पूजनात् नृप-संमोहनं, दुःख-दारिद्र्य-नाशः,
सङ्ग्रामे जयश्च भवन्ति ।
८. दुर्गा- पूजनात् क्रूरशत्रु-नाशः, उग्रकर्म-साधनं, परलोके
सुख-प्राप्तिश्च भवन्ति ।

९. सुभद्रा- पूजनात् अभीष्टार्थ - प्राप्तिः भवति ।

हे राजन् ! नवरात्र-पूजावसरे यजमानः कुमारीणां पूजनावसरे
भक्तियुक्तः सन् श्रीस्तु ... इत्यादि-मन्त्रेण अथवा
श्रीयुक्त-मन्त्रौ बीजमन्त्रै-र्वा तासां पूजनं कुर्यात् ।

१०. कुमारस्य तत्त्वानि, ब्रह्मादीन् देवानपि या लीलया
सृजति, तां कुमारीम् अहं पूजयामि ।

२. सत्त्वादिगुणैः या त्रिमूर्ति-रूपिणी, तथा नाना-स्वरूपिणी पुनः त्रिकाल-व्यापिनी तां त्रिमूर्तिं भक्तिपूर्वकम् अहं पूजयामि ।
 ३. भक्तैः सदा पूजिता तेषां कल्याण-कारिणीं, सर्वाभीष्ट-प्रदात्रीं तां कल्याणीं भक्त्या पूजयामि ।
 ४. पूर्वजन्म-सञ्चितानि कर्मबीजानि या वर्द्धयित्वा फलं ददाति, तां रोहिणीं पूजयामि ।
 ५. प्रलय-समये कालः सचराचरं ब्रह्माण्डं कालयते, तां काल-रूपिणीं कालिकाम् अहं पूजयामि ।
 ६. प्राणिनां चण्ड-पाप-हारिणीं तां चण्डिकां भक्त्या अहं पूजयामि ।
 ७. यस्या उत्पत्तिः अकारणात् जाता इति वेदैः कथिता, तां शाम्भवीं देवीम् अहं पूजयामि ।
 ८. घोरदुःखाद् या भक्तं त्रायते, या दुःखार्ति-नाशिनी, देवानामपि दुर्ज्ञेया, तां दुर्गाम् अहं पूजयामि ।
 ९. या भक्त्या पूजिता, सुभद्राणि मङ्गलानि वा करोति, अमङ्गल-नाशिनीं तां सुभद्राम् अहं पूजयामि ।
- हे राजन् ! बुधैः एभिर्मन्त्रैः कुमारीणां पूजनं वस्त्रालङ्कारैः माल्यै-गन्धैश्च कार्यम् ।

卐 卐 卐 卐 卐

सप्तविंशोऽध्यायः

क - कुमारी-पूजायां निषिद्ध-कन्यानां वर्णनम् ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! नवरात्र-पूजावसरे कुमारी-पूजार्थं कुमारीणां चयनकाले हीनाङ्गी, रोगिणी, अन्धा, काणी, कुरूपा, क्षीणा, रजस्वला, बहुरोमशा, विधवा-जात-कन्या, एवंभूता कन्या सर्वथा वर्जनीया । अरोगिणी, सुरूपा, सुन्दरी, ब्रणशून्या सुलक्षणा कन्या पूजार्थं ग्रहणीया । सर्व-कार्येषु ब्राह्मणी कन्या, जयार्थं क्षत्रियकन्या, लाभार्थं वैश्य-कन्या अथवा शूद्रकन्या पूजनीया । ब्राह्मणैः ब्राह्मणकन्या, क्षत्रियैः ब्राह्मण-कन्या, वैश्यैः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-कन्या, शूद्रैः चतसृणां जातीनां कन्याः पूजनीयाः ।

हे राजन् नवरात्र-पूजाया नवदिनेषु पूजां कर्तुं चेदशक्तः तर्हि अष्टम्यां पूजन-मवशं कार्यं, यतः पुरा दक्ष-यज्ञ-विनाशिनी भद्रकाली अष्टम्यां योगिनी-कोटिभिः सह प्रादुर्भूता ।

अतः अष्टम्यां नानाविधोपहारैः, गन्ध-माल्यानुलेपनैः, पायसैः, आमिषैः फल-पुष्पोपहारैश्च जगदंबिकां तोषयेत् । नवदिन-पूजायाम् अशक्तो जनः दिवसत्रये सप्तम्याम्, अष्टम्यां, नवम्यां च पूजन-मवश्यं कुर्यात् । एषु त्रिदिवसेषु यथाविधि भक्ति-पूर्वकं पूजनेन सर्वं फलं प्राप्यते । श्रीदेव्याः पूजाभिः, होमैः, कुमारी-पूजनैः, ब्राह्मण-भोजनैश्च व्रतं सम्पूर्णं भवति ।

ख - नवरात्र - व्रत - माहात्म्यम्

हे जनमेजय ! संसारे यानि अन्यानि व्रतानि सन्ति, विविधानि च दानानि सन्ति, तानि नवरात्र-व्रत-फलेन नैव तुल्यानि भवन्ति । इदं नवरात्र-व्रतं सदा धनधान्य-प्रदं, सुख-

सन्तान-वृद्धि-कारकम्, आयुष्यदम्, आरोग्यदं, स्वर्गदं, मोक्षदं च भवति, तथाहि :-

व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ।

नवरात्र - व्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले । १५ ।

धन - धान्य - प्रदं नित्यं सुख - सन्तान - वृद्धिदम् ।

आयु - आरोग्यदं चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा । १६ ।

नरश्चेद् धनार्थी, पुत्रार्थी, विद्यार्थी वा स्यात् तदा इदं सौभाग्यप्रदं मङ्गलकरं व्रतं यथाविधि तेन अवश्यं कर्तव्यमेव । अस्य व्रतस्य संपादनेन विद्यार्थी सर्वा विद्यां, राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं च पुनः प्राप्नोति ।

हे राजन् ! पूर्व-जन्मनि यैः इदमुत्तमं व्रतं न कृतं, ते व्याधियुक्ता, दरिद्राः पुत्रहीनाश्च भवन्ति । अस्मिन् जन्मनि या नारी वन्ध्या, विधवा, धनहीना अस्ति, तत्र अनुमानं करणीयं यत् पूर्वजन्मनि तया इदं नवरात्र-व्रतं न कृतम् । इदं नवरात्रव्रतं येन न कृतं, स कथं धनं प्राप्य स्वर्गे दिव्यभोगं लभेत् । रक्तचन्दन-मिश्रितैः विल्वपत्रैः यो भवानीं पूजयति, स पृथिव्यां राजा भवति । येन सनातनी दुःख नाशिनी, सिद्धि-प्रदायिनी जगति श्रेष्ठा मङ्गलमयी देवी न पूजिता, स जनो नूनं संसारे दुःखी, दरिद्रः, शत्रुयुतश्च भवति । यां देवीं हरिः, ब्रह्मा, हरः, इन्द्रः, अग्निः, कुबेरः, वरुणः, सूर्यः तथा अन्ये देवाः सर्वकार्य-समाधानाय प्रहृष्टा ध्यायन्ति, तां चण्डिकां मानवाः कथं वा न भजन्ति ?

हे जनमेजय ! यस्या देव्या इच्छया ब्रह्मा इदं जगत् सृजति, श्रीहरिः पालनाय नानावतार-ग्रहणं करोति, हरः जगतो विनाशं च करोति, तां मङ्गलमयीं देवीं मानवः कथं न भजते ? सर्व-भुवनेषु कश्चिद् देवो, नरो विहगः, पन्नगः,

गन्धर्वो, राक्षसः, पिशाचः, अन्यो वा तस्या देव्याः शक्त्या हीनः स्वेच्छया स्पन्दितुमपि समर्थो न भवति । सवार्भिलाष-प्रदायिनीं मङ्गलमयीं तां चण्डीं देवीं को वा न सेवेत ? धर्मार्थ-काम-मोक्षान् इच्छन् को वा जनः तस्या इदं व्रतं न कुर्यात् ? महापातक-युक्तोऽपि नरः इदं व्रतं कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति, अत्र सन्देहो नास्ति । हे राजन् ! अस्मिन् प्रसङ्गे कोसलदेशस्य सुशीलस्य दरिद्रस्य, बहुसन्तानस्य कथां कथयामि, शृणु ।

ग - सुशील-नाम्नो वणिज उपाख्यानम् ।

हे जनमेजय ! सुशीलस्य वणिजः वहूनि अपत्यानि क्षुधा-पीडितानि आसन् । सांयकाले तस्य बालकाः किञ्चिद् भोक्तुं प्राप्तवन्तः । ततो यत् स्वल्पं खाद्यं प्राप्नोति, तत् स भक्षयति । कुटुम्ब-पालनं बहुकष्टेन कुर्वन्नपि असौ धैर्यशील आसीत् । स सर्वदा धर्मरतः, शान्तः, सदाचारी, सत्यवादी चासीत् । स गर्वहीनः, क्रोधशून्यः, ईष्याहीन-श्चासीत् । स प्रत्यहं देवान्, पितॄन्, अतिथींश्च पूजयित्वा सन्तानान् भोजयित्वा स्वयं भोजनं करोति स्म । एवं काले गच्छति नाम्ना गुणैश्च सुशीलो वणिक् दारिद्रेण प्रपीडितः क्षुधार्तः सन् एकं शान्तं ब्राह्मणं पृष्ठवान् - हेभूदेव ! मम दारिद्र्य - नाशः केन भावेन स्यात् कृपया कथयतु । अह-मधिकं धनं नेच्छामि, परं कुटुम्ब-पोषणाय आवश्यकं धनं कथं प्राप्स्यामि । मम कन्या, बालः पुत्रः खाद्याय भृशं क्रन्दतः । अस्माकं क्षुधा-निवारणाय आवश्यकं खाद्यं नास्ति । अहं तेभ्यः स्वल्पं स्वाद्यं ददामि । स्वाद्यार्थं क्रन्दन् बालो बहिर्गतः । अतोऽहं धनं विना अतीव दुःखितः ।

हे महाभाग ! कन्याया विवाह-समयो जातः, परं तस्या विवाहार्थं धनं मम नास्ति । तेनाहं चिन्तितो भवन्तं सर्वज्ञं दयाशीलं पृच्छामि - भवान् कमपि उपायं कृपया कथयतु, व्रतं तपो, मन्त्रजपं वा किमहं करिष्यामि येनाहं मम सन्तानानां पोषणं विवाहादि-कार्यं च कर्तुं समर्थो भविष्यामि । अह-मधिकं धनं नेच्छामि । अतएव भवान् विचिन्त्य कृपया मां कमपि उपायं कथयतु, येन मम परिवारः सुखेन स्थास्यति । इत्थं सविनयं सुशीलेन पृष्टः सन् दयाशीलो विज्ञः स द्विजस्त-मकथयत् ।

पूज्यो व्यासः कथयति - हे जनमेजय ! स दयाशीलो विज्ञो ब्राह्मणः तं सदाचार-सम्पन्नं सुशीलं वणिजं प्रोक्तवान् - हे सुशील ? त्वं तव-दुःख-विनाशार्थं भगवत्याः पूजनं हवनं च कुरु । भगवत्या नवरात्र-व्रतं बहु-फलप्रदं व्रतमस्ति । तद् व्रतं ज्ञानं, मोक्षं, सुखं, ददाति, शत्रुनाशं च करोति ।

राज्यभ्रष्टः, सीताविरही, दुःखातुरः, श्रीरामचन्द्रः किष्किन्धाया-मिदं व्रतं यथाविधि पुरा कृतवान् तथाहि :-

राज्यभ्रष्टेन रामेण सीता - विरहितेन च ।

किष्किन्धायां व्रतं चैतत् कृतं दुःखातुरेण वै । ४९ ।

प्रतप्तेनापि रामेण सीता - विरह-वद्विना ।

विधिवत् पूजिता देवी नवरात्र - व्रतेन वै । ५० ।

तस्य व्रतस्य फलेन स समुद्रे सेतुं विधाय लङ्काधिपतिं रावणं सवंशं हत्वा स्वप्रियतमां सीतां प्राप्तवान् । पश्चात् अयोध्या-मागत्य अकण्टकं राज्यं स प्राप्तवान् । अतएव त्वं तव दुःख-निवारणाय इदं नवरात्रव्रतं यथाविधि कुरु । इत्थं ब्राह्मणेन उपदिष्टः सुशील-स्तमेव ब्राह्मणं गुरुं कृत्वा तस्मात् श्रीभगवत्या मायावीजं मन्त्रं प्राप्य नवरात्रे भक्त्या अजपत् ।

नानाविधोपहारैश्च स देव्याः सादरं पूजां यथाविधि कृतवान् ।
नव वर्षाणि यावत् स भक्त्या तं मन्त्रमजपत् । नवम-वर्षान्ते
महाष्टम्यां महेश्वरी अर्धरात्रे आविर्भूय तस्मै प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ
तथा नाना-वर-प्रदानेन च तं कृतकृत्यं कुतवती ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

क - श्रीराम-चरितं प्रारम्भात् तस्य माया - मृगानुगमनं
यावत् वर्णनम् ।

महाराजो जनमेजयः सविनयं पूज्यं गुरुदेवं व्यासं
पृष्ठवान् - हे महाभाग ! केन भावेन श्रीरामचन्द्रो राज्यभ्रष्टः,
केन प्रकारेण श्रीसीता अपहृता, केन प्रकारेण कदा च
श्रीरामचन्द्रो श्रीदेव्या व्रतं कृतवान् - एतत् सर्वं कृपया
कथयतु । ततो व्यासदेवस्तं कथितवान् - हे महाराज !
अयोध्याया अधिपतिः दशरथः सूर्यवंशस्य सुप्रसिद्धो महाराजो
देव-ब्राह्मण-पूजक-श्चासीत् । तस्य महाराजस्य श्रीराम-लक्ष्मण-
भरत-शत्रुघ्ना-श्चत्वारः पुत्राः तिसृणां राज्ञीना-मभवन् । तत्र
ज्येष्ठायाः कौशल्यायाः श्रीरामचन्द्रो, मध्यमायाः कैकेय्या
भरतः, सुमित्रायाः लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ पुत्रौ चाभवन् ।

चतुर्णां पुत्राणाम् उपनयनादि-संस्कारानन्तरं गुरो-
र्वशिष्ठस्याश्रमे सर्व-विद्याप्राप्तिः । ततो राजभवनं प्रत्यागताः
कुमाराः । तदा महर्षि-र्विश्वामित्रः स्वयज्ञ-रक्षार्थं राज्ञ अनुमत्या
श्रीरामलक्ष्मणौ नीत्वा गतः । तदा श्रीराम-लक्ष्मणयो-र्वयः
षोडशवर्ष-मासीत् ।

मार्गे ताटका राक्षसी आगत्य तान् भक्षयितुं चेष्टितवती ।
श्रीरामचन्द्रस्तां राक्षसीं ताटकां जघान । भ्रातरौ यज्ञरक्षां कृतवन्तौ ।
सुबाहुः राक्षसो निहतः । श्रीरामचन्द्रेण मारीचो स्वबाणेन बहुदूरे
निक्षिप्तः ।

ततो गुरुणा विश्वामित्रेण सह तो श्रीराम-लक्ष्मणौ
मिथिला-राजस्य जनकस्य स्वयंवरं द्रष्टुं गतौ । मार्गे महर्षेः
गौतमस्याश्रमे शिलारूपां मुनिपत्नीं अहत्यां श्रीरामचन्द्रः स्वपाद-
रजसा शापमुक्ता-मकरोत् । सा पूर्वं स्वरूपं प्राप्य श्रीरामं
प्रणम्य कृतज्ञतां प्रकाशितवती । भ्रातरौ गुरुणा सह मिथिला
नगरीं प्राप्तौ । तत्र स्वयंवरे श्रीरामचन्द्रः शिव-धनुषो भङ्ग-पूर्वकं
श्रीसीतया सह विवाहं कृतवान् । श्रीसीताया अनुजाम् उर्मिलां
लक्ष्मणः, भरतः, शत्रुघ्नश्च जनकानुजस्य कुशध्वजस्य कन्ये
श्रुतकीर्त्तिं, माण्डवीं च यथाविधि विवाह-पूर्वकं पत्नीरूपेण
प्राप्तवन्तः ।

हे जनमेजय ! महाराजो दशरथः स्वस्य सर्वगुण-संपन्नं
ज्येष्ठपुत्रं श्रीरामचन्द्रं राज्ययोग्यं दृष्ट्वा तस्मै राज्यभार-समर्पणाय
निश्चयं कृत्वा तदर्थं - मायोजनं कृतवान् । तद् दृष्ट्वा राज्ञी
कैकेयी महाराजाद् दशरथात् पूर्वं प्राप्तौ वरौ प्रार्थितवती,
प्रथम-वरेण तस्याः पुत्रो भरतो राजा भविष्यति, द्वितीयेन रामः
चतुर्दश-वर्षाणि वनं गमिष्यति, तथाहि :-

राज्य - योग्यं सुतं दृष्ट्वा राजा दशरथ - स्तदा ।
राघवाय धुरं दातुं मनश्चक्रे निजाय वै । १६ ।
संभारं कल्पितं दृष्ट्वा कैकेयी पूर्व-कल्पितौ ।
वरौ संप्रार्थयामास भर्तारं वशवर्त्तिनम् । १७ ।

ततः श्रीरामचन्द्रः पितु-वचनात् सीता-लक्ष्मण-संयुतः
वनं गतः । महाराजो दशरथः पुत्र-शोकेन पूर्व-मन्धमुनेः प्राप्तं

शाप-मनुस्मरन् प्राणत्याग-मकरोत् । भरतो मातुः कारणात्
 पितरं मृतं दृष्ट्वा भ्रातुः श्रीरामस्य प्रियार्थं राज्ये राजा न
 जातः । श्रीरामचन्द्रस्य पञ्चवटी-निवासकाले रावण - भगिनी
 शूर्पणखा श्रीरामचन्द्रं मनोहरं विलोक्य कामातुरा सती तां
 पत्नीं कर्तुं श्रीरामं प्रार्थितवती । श्रीरामेण लक्ष्मणेन च
 निराकृता सती सा यदा सीतां भक्षयितु - मचेष्टत, तदा
 लक्ष्मण-स्तस्या नासा-च्छेदनं कृतवान् । तस्या भ्रातरः खरादयः
 तस्या दुर्दशां दृष्ट्वा श्रीरामेण सह घोरं युद्धं कृत्वा हताः ।
 ततः शूर्पणखा लङ्कां गत्वा स्वभ्रातरं राक्षसराजं रावणं सर्वं
 निवेदितवती । खरादीनां विनाशं तस्या मुखात् श्रुत्वा क्रुद्धो
 रावणो रथमारुह्य मारीचस्य आश्रमं गतः । सीता-प्रलोभनाय
 मारीचो स्वर्णमृग-रूपेण रावणेन प्रेषितः ।

मारीचो मायया स्वर्णमृगो भूत्वा श्रीरामस्य आश्रम-समीपे
 विचरणं कृतवान् । तं स्वर्णमृगं दृष्ट्वा आकृष्टा जानकी दैव-
 प्रेरिता मृगं हत्वा तस्य चर्म आनय इति स्वामिनं प्रोक्तवती ।
 ततः श्रीरामचन्द्रोऽपि अविचार्य आश्रमे लक्ष्मणं संस्थाप्य
 धनुर्गृहीत्वा मृग-मन्त्रधावत् ।

ख - श्रीरामचन्द्रस्य मृगानुधावनात् आरभ्य श्रीसीतां प्रति
 रावणस्य स्वमनोभाव-प्रकाशः ।

स्वर्णमृगोऽपि धनुर्धारिणं श्रीरामं दृष्ट्वा माया-विशारदो
 दृश्यादृश्यो भूत्वा वनमध्यं गतः । श्रीरामो मृग-समीपवर्ती भूत्वा
 क्रोधेन धनुराकृष्य तीक्ष्णेन बाणेन मृगं जधान । तदा स
 मायामृगो भृशं दुःखितः सन् “हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मि” इति
 उच्चैरकथयत् । तमार्तशब्दं जानकी श्रुत्वा स स्वरः स्वस्वामिन
 इति मत्वा अतीव दुःखिता देवरं लक्ष्मण-मुक्तवती-हे लक्ष्मण !
 त्वं शीघ्रं गच्छ, तवाग्रजो विपद्-ग्रस्तः सन् साहाय्यार्थं

त्वामाह्वयते । ततो लक्ष्मण-स्तामाह-हे मातः । भ्रातु-राज्ञया नाहं
त्वामसहायाम् अत्राश्रमे एकाकिनीं त्यक्त्वा गमिष्यामि । असहाया-
स्तव समीपे अवस्थानाय भ्रातुर्मां प्रति आदेशोऽस्ति । भ्रातुराज्ञां
लंघयितुं नाहमिच्छामि । हे मातः ! धैर्यं रक्ष । भ्रातरं रामं हन्तुं
क्षितौ न कोऽपि क्षमोऽस्ति, तथाहि :-

आज्ञा मे राघवस्यात्र तिष्ठेति जनकात्मजे !
तदतिक्रम - भीतोऽहं न त्यजामि तवान्तिकम् । ३७।
कुरु धैर्यं न मन्येऽद्य रामं हन्तुं क्षमं क्षितौ ।
नाहं त्यक्त्वा गमिष्यामि विलंघ्य राम-भाषितम् । ३८।

इत्थं लक्ष्मणस्य वचनं श्रुत्वा दैवप्रेरिता सीता रुदती
लक्ष्मणं निष्ठुरं वचनं प्रोक्तवती । हे लक्ष्मण ! अहं त्वां मां
प्रति अनुक्तं जानामि । भरतेन त्वं मदर्थं प्रेषितः । परमहं
तथविधा नारी न भवामि । पत्यौ मृतेऽपि अहं त्वां पतिं न
करिष्यामि । मम पतिश्चेत् नागच्छति, तर्हि अहं प्रागत्यागं
करिष्यामि, तेन विना न जीविष्यामि, त्वं गच्छ वा तिष्ठ,
अहं तव मनोभावं जाने । धार्मिके भ्रातरि तव भक्तिः कुत्र
गता ? इत्थं सीतायाः कठोर-वचनं श्रुत्वा दीनमानसो रुद्धकण्ठो
लक्ष्मणः तां कथितवान् ।

हे जनमेजय ! इत्थं देव्या सीतया निष्ठुर-मुक्तो लक्ष्मणो
विचलितः सन् देवी सीता-मुक्तवान् हे पूज्ये भूकन्ये ! मां
क्रूरतरं वचनं कथं कथयसि । अहं बुद्ध्या पश्यामि तव
अनिष्टं भविष्यति । इत्युक्त्वा वीरो लक्ष्मणस्तां त्यक्त्वा भृशं
प्ररुदन् अग्रजस्य अन्येषणे गतः । लक्ष्मणे गते रावणः कपटेन
भिक्षुवेषं गृहीत्वा आश्रमं समागच्छत् । तं यतिं मत्वा जानकी
तस्मै दुरात्मने रावणाय अर्घ्यं प्रदाय भिक्षामपि दत्तवती । देवीं
जानकीं मायायतिः विनयेन पृष्ठवान् हे पद्मनयने ! त्वं का ?

वने कथ-मेकाकिनी वर्तसे ? कस्ते पिता, भ्राता, पतिश्च भवति ?
त्वं देवकन्येव शोभसे, सौधयोग्या त्वं कथं मुनिपत्नीवत् कुटीरे
एकाकिनी निवससि ?

इत्थं मायाभिक्षो-र्वचनं श्रुत्वा देववशात् भिक्षुरूपिणं
तमेकं दिव्यमृषिं मत्वा सीता कथितवती - हे मुनिवर !
अयोध्याया महाराजस्य चत्वारः पुत्राः, तेषु ज्येष्ठः श्रीरामचन्द्रो
मम पतिः, तथाहि -

राजा दशरथः श्रीमां - श्रुत्वास्तस्य वै सुताः ।

तेषां ज्येष्ठः पतिर्मेऽस्ति रामनामेति विश्रुतः । ५४ ।

मम पतिः मात्रा कैकेय्या विवासितो वने भ्रात्रा
लक्ष्मणेन मया च सह चतुर्दश-वर्षाणि यावद् वने वसति ।
अहं मिथिला-राजस्य जनकस्य कन्या जानकी । श्रीरामचन्द्रो
मम पित्रा पण-रूपेण स्थापितं शिवधनुः भङ्क्त्वा मया सह
विवाहं कृतवान् । श्रीरामस्य बाहुवलेन वयं वने निर्भया
निवसामः । स्वर्णं मृगमालोक्य ममानुरोधेन मम पतिर्गतः ।
तस्य आर्तध्वनिं श्रुत्वा लक्ष्मणोऽपि तस्यान्वेषणाय गतः ।

अहं वनवासे आगमनस्य सर्वं वृत्तान्तं संक्षेपेण सूचितवती ।
मम पति-देवश्च शीघ्रमागत्य त्वं यथोचितं सत्कारं करिष्यतः ।
त्वं यति-र्विष्णु-स्वरूपोऽसि, ततो मया पूजितः । राक्षस-
परिपूर्णोऽत्र अरण्ये आश्रमं कृत्वा वयं निवसामः । तस्मात् त्वां
परिपृच्छामि त्रिदंडि-रूपेण त्वं कोऽसीति ।

हे जनमेजय ! देव्या सीतया इत्थं पृष्टः सन् मायायतिः
तां प्रोवाच - हे मरालाक्षि ! हे सुन्दरि ! अहं लङ्काधिपतिः
मन्दोदरी-नाथो रावणः, तव कृते मया मुनिवेशः स्वीकृतः ।
भगिन्या शूर्पणखया प्रेरितोऽहं हे सुन्दरि ! अत्रागतः । खर-दूषणौ
मम भ्रातरौ जनस्थाने रामेण हताविति मया श्रुतम् । त्वं

हृतराज्यं, गतश्रीकं, निर्बलं, वनवासिनं, मानुषं पतिं, रामं त्यक्त्वा मां राजानं पतिरूपेण स्वीकुरु। त्वं मम मन्दोदर्या उपरि पट्टराज्ञी भव। हे भामिनि ! अहं तव दासोऽस्मि, त्वं मम स्वामिनी भव। अहं लोकपालानाम् इन्द्र-वरुण-प्रभृतीनां विजेता तव पादयोः पतामि। हे सुन्दरि ! अद्य त्वं मम कं गृहीत्वा मां सनाथं कुरु।

हे शोभने ! त्वत्कृते तव पिता राजर्षि-र्जनकः पूर्वं मया प्रार्थितः। शिवधनु-र्भङ्गपणो मया कृतः इति स मां कथितवान्। मम इष्टदेवस्य धनुः तदिति स्वयंवरमहं न गतः। ततः प्रभृति त्वयि संस्थितं मम मनो विरहातुरं भवति। त्वं संप्रति वने निवससि इति श्रुत्वा पूर्वानुरागेण मोहितः सन् अद्य समागतः। हे सुन्दरि ! मम आगमन-श्रमं त्वं सफलं कुरु।

एकोनविंशोऽध्यायः

क - रावणेन श्रीसीताया हरणेन श्रीरामस्य शोकः।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! इत्थं मायायतेः रावणस्य दुष्टं वचन-माकर्ण्य देवी सीता भय-विह्वला कम्पमाना सती स्वकीयं मनः स्थिरं कृत्वा मायायति-मकथयत् - हे पुलस्त्य - वंशोद्भव ! त्वं कामातुरः सन् किमेतादृशम् असद्वचनं कथयसि। नाहं स्वैरिणी नारी, अहं राजर्षेः जनकस्य कुले जाता। हे दशानन ! त्वं लंकां गच्छ। मम पतिः श्रीरामचन्द्रः त्वामवश्यं हनिष्यति। मम कृते तव मरणं भविष्यति, अत्र सन्देहो नास्ति। इत्युक्त्वा लोक-भयङ्करं तं रावणं गच्छ गच्छ इति कथयित्वा सा पर्णशालाया अग्निसमीपं गता, तथाहि -

गच्छ लङ्कां दशास्य त्वं रामस्त्वां वै हनिष्यति ।
मत्कृते मरणं तव भविष्यति न संशयः । ३ ।

ततो रावणः स्वरूपं गृहीत्वा कुटीरं गत्वा भयविह्वलां
रुदतीं तां बलेन गृहीतवान् । “राम रामेति लक्ष्मणेति”
मुहुर्मुहुः क्रन्दन्तीं गृहीत्वा रथमारोप्य पापी रावणः सत्वरं गतः ।
मार्गे गच्छन् अरुण-पुत्रेण जटायुषा रावणोऽवरुद्धः कृतः ।
तयोर्मध्ये भयङ्करं युद्धं वने जातम् । अन्ते रावणस्तं हत्वा लंकां
प्रति चलितः । कुरीव सीता रोदनं करोति स्म ।

लंकां प्राप्य रावणः सीताम् अशोक-वने रक्षितवान् ।
अनेका राक्षसीश्च तस्या रक्षार्थं रावणो नियोजितवान् ।
साम-दानादिभि-रुपायै-रपि रावणः सीतां प्राप्तु-मसमर्थो जातः ।
तत्र श्रीरामो मृगं हत्वा यावदागच्छति, मार्गे लक्ष्मणं दृष्ट्वा
सीता-मेकाकिनी-माश्रमे त्यक्त्वा कथं त्वमागत इति पृष्ठः
सन् भ्रातः ! तव आर्तस्वनं श्रुत्वा मातुः सीताया वाग्-
बाण-पीडितोऽह-मागत इति लक्ष्मणोऽकथयत् । ततः पर्णशालां
तौ गत्वा तत्र सीता-मदृष्ट्वा तस्या अन्वेषणं तौ कृतवन्तौ ।
अन्विष्य अन्विष्य आगच्छन्तौ तौ तत्र समागतौ यत्र
अत्यधिक-माहतः सन् जटायुः पतित आसीत् । रावणेन देवी
सीता अपहृतेति वार्ता स दत्तवान् । मया निरुद्धो रावणो
मामत्यन्तं प्रहृत्य गत इति उक्त्वा स प्राणत्याग-मकरोत् । भ्रातरौ
तस्य जटायुषः संस्कारं कृत्वा अग्रे चलितौ ।

हे जनमेजय ! तौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ सीतान्वेषणार्थं
भ्रमन्तौ कबन्धेन गृहीतौ । तं कबन्धं मारयित्वा तं प्रभुः रामः
शापादमोचयत् । तस्य वचनेन सुग्रीवेण सह मित्रतां कृत्वा
बालिनं हत्वा सुग्रीवं किष्किन्धायां राजान-मकरोत् । तत्र वने
वर्षतोः चतुरो मासान् रावणेन अपहृता प्रियां सीतां चिन्तयन्नेव

रामो यापितवान् । सीता-विरह-पीडितो रामो लक्ष्मण-मवदत् हे अनुज ! अस्माकं माता कैकेयी पूर्ण-मनोरथा जाता । हे लक्ष्मण ! जानकी यदि न प्राप्स्यामि, तर्हि नाहं जीविष्यामि । जानकीं विना अह-मयोध्यां न गमिष्यामि, तथाहि:-

न प्राप्ता जानकी नूनं नाहं जीवामि तां विना ।

नागमिष्याम्ययोध्याया - मृते जनक-नन्दिनीम् । २१ ।

हे भ्रातः ! राज्यं गतं, वने वासः स्वीकृतः, पिता मृतः, प्रिया पत्नी सीता अपहृता । स दुष्टो दैवो मामित्थं पीडयन् अग्रे मम किं पुनः करिष्यति ? हे अनुज ! भवितव्यं प्राणिनां सर्वथा दुर्ज्ञेयमेव । आवयोः भ्रात्रोः दुःखदायिनी का गति-र्भविष्यति ? वैवस्वत-मनोः सूर्यवंशे जन्म लब्धम् । पूर्वकृतेन कर्मणा आवां राजकुमारौ वने अतिदुःख-भोगं कुरुतः । हे लक्ष्मण ! त्वमपि राजभोगान् त्यक्त्वा मया सह वन-मागतः । दैव-योगात् त्वमपि घोरं दुःख-मनुभवसि । अस्माकं कुले मत्समानः कोऽपि दुःखी नरो नासीत् । मादृशः अकिंचनः, अक्षमः, दुःखी जनो भुवि न भूतो न भविष्यति ।

हे लक्ष्मण ! अद्य दुःख-सागरे मग्नः किमहं करोमि । असहायस्य मम अस्य दुःख-सागरस्य तरणे मम उपायो नास्त्येव । हे लक्ष्मण ! मम न धनं, न बलं, त्वमेकः सहायकः । पूर्वकृत-कर्मानुसारेण प्राप्ते दुःखभोगे कस्मिन् कोपं करिष्यामि ? इन्द्रासनोपमं राज्यं हस्तगत-मपि गतम् । वने वासः प्राप्तः । अग्रे विधिः किं पुनः करिष्यति ? जानकी बालभावेन आवाभ्यां सह वनमागता । सा मे सीता दुष्टेन दैवेन दुःखतरां दशां नीता । रावणस्य भवने पतिव्रता, सुशीला, मयि प्रीतियुता मे प्रिया सीता घोरं दुःख-मनुभवति । हे लक्ष्मण ! जनकात्मजा वैदेही केनाप्युपायेन स्वेच्छाचारिणी नारी इव रावणस्य वशवर्तिनी

कदापि न भविष्यति, तथाहि :-

न च लक्ष्मण ! वैदेही सा तस्य वशगा भवेत् ।

स्वैरिणीवं वरारोहा कथं स्याज्जनकात्मजा । ३२ ।

हे लक्ष्मण ! नियन्त्रणे कृते सति जानकी प्राणान् त्यजेत्, न कदाचित् रावणस्य वशगा भवेदिति सुनिश्चितम् । हे वीर ! जानकी चेत् मृता, अहम् असंशयं प्राणान् त्यक्ष्यामि । सा प्राणप्रिया जानकी चेत् मृता मम देहेन किं वा प्रयोजनम् ?

ख - शोकाकुलस्य श्रीरामचन्द्रस्य श्रीलक्ष्मण-कृतम् आश्वासनम् ।

एवं विलपमानं तं कमल-लोचनं रामं धर्मात्मा लक्ष्मणो मधुरया गिरा तं भ्रातरं सान्त्वयन् अवदत् - हे पूज्य भ्रातः ! कातरतां त्यक्त्वा धैर्यं रक्ष । अहं तं राक्षसाधमं रावणं हत्वा मातरं जानकी-मवश्य-मानेष्यामि । हे महाभाग ! सज्जना आपदि संपदि च धैर्यात् धीराः कथ्यन्ते । धने सत्यपि अल्पधियो दुःखे मग्ना भवन्ति । संयोगो वियोगश्च उभौ देवाधीनौ भवतः । शरीरं तु आत्मनो भिन्नं भवति । तदर्थं शोकः कथं करणीयः ? हे भ्रातः ! यथा राज्याद् आगत्य वने वासो, यथा मातुः सीतायाश्च हरणं काले जातं, तथैव समुचिते काले समागते मातुः पुनर्मिलनं राज्यप्राप्तिश्च भविष्यतः । हे सीतापते ! प्राप्तव्यानां सुख-दुःखानां भोगात् मुक्ति-र्नास्ति । अतः त्वमधुना दुःखं त्यज । हे भ्रातः ! अस्माकं समीपे बहु-संख्यया वानराः सन्ति । ते खलु चतुर्दिक्षु गत्वा मातुः सीतायाः सन्धानं करिष्यन्ति । ततस्तत्र गत्वा वयं पराक्रमेण तं राक्षसं हत्वा मातर-मानेष्यामः । ससैन्यं, सहानुजं भरतं वा समाहूय शत्रून् हत्वा जानक्या उद्धारं करिष्यामः । अतोऽस्मिन् समये शोकं मां कुरु । अस्माकं पूर्वजो महाराजो रघुः एकेन रथेन सर्वा दिशो जिताः । अतस्तस्य वंशजो भूत्वा त्वं शोकं कर्तुं नार्हसि । हे भ्रातः ! तव कृपया एकोऽहं सकलान् सुरासुरान् जेतुं समर्थः का कथा ससैन्यस्य ? अहं तं रावणं

कुलपांसन - मवश्यं हनिष्यामि हे भ्रातः ! महाराजं जनकं वा साहाय्ये समानीय तं राक्षसाधमं दुराचार-महम् अवश्यं हनिष्यामि । अतस्त्वं चिन्तां त्यज ।

हे जनमेजय ! लक्ष्मणः पुनः श्रीरामं बोधयति हे भ्रातः ! सुखात् परं दुःखं दुःखात् परं सुखं - चक्रस्य अर-पंक्ति-रिव आयाति याति । सर्वदा एका स्थितिः नैव भवति । आगते दुःखे यः कातरो भवति, स शोकसागरे मग्नः कदापि सुखी न हि भवति । हे भ्रातः, पुरा देवराजेन व्यसनं प्राप्तम् । स वृत्रासुरं मारितवान् । वृत्रासुरो विश्वकर्मणः पुत्रो भवति । अतएव इन्द्रो ब्रह्महत्या-पापात् स्वपदात् च्युतः पद्मसरोवरे गुप्तः सन् बहु-वर्षाणि आसीत् । इन्द्र-स्थाने राजा नहुषः इन्द्रः कृतः । स शचीमिच्छन् महर्षि-यानेन तां प्रति गच्छन् द्रुतं सर्प इति कथयित्वा महर्षेः अगस्तेः शिरसि पादप्रहारं कृतवान् । तदा महर्षिः अगस्तिः तं सर्पो भव इति अभिशापं दत्तवान् । स अजगर - सर्पो भूत्वा पतितः । ततः काले इन्द्रः स्वपदं प्राप्तवान् ।

हे भ्रातः ! तस्माद् व्यसने सति शोको न कर्तव्यः । विज्ञः प्रतिकारार्थ-मुद्यमं कर्तुं तत्परो भवेत् । हे जगत्पते ! महाभाग ! त्वं सर्वज्ञोऽसि समर्थश्चासि । इतरो जन इव कथं शोकं करोषि ? तथाहि :-

सर्वज्ञोऽसि महाभाग ! समर्थोऽसि जगत्पते !

किं प्राकृत इवात्यर्थं कुरुषे शोक-मात्मनि । ५४ ।

पूज्यो व्यासदेवः कथयति लक्ष्मणेन इत्थं बोधितः श्रीरामचन्द्रः शोकं त्यक्त्वा निश्चिन्तो जातः ।

卐 卐 卐 卐 卐 卐 卐

त्रिंशोऽध्यायः

क - देवर्षेः नारदस्य श्रीनवरात्र-पूजा-करणाय श्रीरामं प्रति परामर्शः ।

महर्षिः व्यासदेवः कथयति - हे जनमेजय ! श्रीराम-लक्ष्मणौ एवं परस्परं परामुश्य यदा तुष्णीं स्थितौ, तदा देवर्षिः नारदस्तत्र आगतः । देवर्षिः तदा स्वर-ग्राम-विभूषितां स्वस्य महतीनाम्नीं वीणां वादयन्, रथन्तरं साम गायन् श्रीरामस्य समीपमागतः । देवर्षिं समागतं विलोक्य श्रीरामः तस्मै शुभमासनम् अर्घ्यं जलं च दत्तवान् । श्रीरामः देवर्षेः महतीं पूजां कृत्वा तस्य समीपे कृताञ्जलि-रूपस्थितः, मुनेराज्ञां च प्राप्य समीपे उपविष्टः । लक्ष्मणेन सह उपविष्टं दुःखमानसं श्रीरामं देवर्षिः कुशलं पृष्टवान् । देवर्षिः कथितवान् हे रामः ! कथं त्वं प्राकृतं नर इव शोकार्तो दृश्यसे । दुरात्मा रावणः सीता-मपहृतवान् इति जानामि । अहं स्वर्गगतः, तत्र श्रुतवान् यद् रावणः स्वमृत्यु-मजानन् सीता-हरणं कृतवान् । हे श्रीराम ! रावणस्य निधनाय संसारे तव जन्म जातम् । एतदर्थ-मेव श्रीसीताया हरणं रावणेन कृतम्, तथाहि :-

तव जन्म च काकुत्स्थ ! पौलस्त्य-निधनाय वै ।

मैथिली - हरणं जात - मेतदर्थं नराधिप ! ८ ।

हे श्रीराम ! इयं तव पत्नी सीता पूर्व-जन्मनि तपस्विनी मुनिकन्या आसीत् । तपस्या-समये मुनिकन्यां रावणो दृष्ट्वा मम पत्नी त्वं भव इति तां प्रार्थितवान् । तया तपस्विन्या तिरस्कृतो रावणो बलात् तस्याः केशं गृहीतवान् । तदा तापसी भृशं कुपिता तं रावणं शशाप । रावणस्य संस्पर्श-दूषित-मात्मनः शरीरं त्यक्तु-मिच्छन्ती तं कथितवती - हे दुरात्मन् ! तव नाशार्थमहं धरातले अयोनिजा-रूपेण जन्म ग्रहीष्यामि इति उक्त्वा सा आत्मनो देहं त्यक्तवती । हे राम ! तव पत्नी

सीता सेयं रमांश-संभूता भवति, दुरात्मा रावण आत्मनः कुलस्य विनाशाय सर्पिणीं तां पुष्पमाला-बुद्ध्या गृहीतवान् ।

देवास्तस्य रावणस्य वधाय श्रीविष्णुं प्रर्थितवन्तः : ततस्तस्य अंशेन सूर्यवंशे तव जन्म संजातम् । हे महाबाहो श्रीराम ! धैर्य-धारणं कुरु । तव पत्नी सीता लङ्कायां पराधीना भूत्वापि सती त्वामहोरात्रं ध्यायन्ती वर्तते । देवराज इन्द्रः कामधेनु-पयः सीतायाः पानार्थं प्रेषितवान् । तत् क्षीरं देवी सीता पीत्वा क्षधा-तृषा-रहिता जाता, सा च मया दृष्टा ।

हे श्रीराम ! तस्य दुरात्मनो रावणस्य वधाय त्वामुपायं कथयामि । संप्रति आश्विने मासि त्वं भगवत्याः नव-रात्रोपवासं पूजनं च कुरु । अस्मिन् व्रते विधानेन जप-होम-करणेन सर्वसिद्धि-र्भवति । श्रीदेवीकृते पवित्रितानां निहतानां पशूनां वलिप्रदानं-विधेयम् । दशांशं हवनं श्रीदेवाः प्रीतये कृत्वा त्वं रावण-वधाय सुसमर्थो भविष्यसि । इदं श्रीदेव्या नव-रात्रव्रतं पूर्वं विष्णुना, शिवेन, ब्रह्मणा, तथा इन्द्रेणापि सुरपतिना कृतम् । हे राम ! सुखिना नरेण, विशेषेण कष्टगतेन नरेण इदं व्रतं स्वदुःखस्य विनाशाय कर्तव्यम् । हे राघव ! इदं व्रतं पूर्वं न केवलं प्रमुखैर्देवैः, अपितु प्रसिद्धैर्महर्षिभिरपि कृतम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण, भृगुणा, वसिष्ठेन, कश्यपेन, हत-दारेण देवगुरुणा वृहस्पतिना इदं महाव्रतं स्वस्व मनोरथ-सिद्धये पूर्वं कृतम् । हे राजेन्द्र ! तस्मात् त्वमपि रावणस्य वधार्थ-मिदं व्रतं कुरु ।

हे श्रीराम ! वृत्रासुरस्य वधार्थं पूर्वमिन्द्रेण इदं व्रतं कृतम् । त्रिपुरस्य विनाशाय भगवता शिवेनापि इदं व्रत-माचरितम् । मधु-राक्षसस्य वधार्थं श्रीहरिरपि मेरो इदं व्रतं कृतवान् । अतएव त्वमपि आत्मनो मनोरथ-पूरणाय इदं व्रतं कुरु । इत्थ - मुपदिष्टः श्रीरामचन्द्रो श्रीदेव्याः प्रभाव - जन्म -

रूपादि-विषये तथा व्रतस्य विधि-मधिकृत्य च सर्वज्ञं देवर्षिं सविनयं पृष्टवान् ।

हे श्रीराम ! अहं श्रीदेवी - अधिकृत्य संक्षेपेण कथयामि, शृणुं इयं सनातनी देवी आद्या सनातनी शक्तिः भवति । सा सदा नित्या सर्वमनोरथ-प्रदा पूजिता सती दुःख-नाशिनी भवति । सा खलु देवी ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां जननी । तस्याः शक्तिं विना न कोऽपि स्पन्दितुं क्षमो भवति ।

सा विष्णोः पालन-शक्तिः, मम पितु-ब्रह्मणः सृष्टिशक्तिः, रुद्रस्य च संहार-शक्तिरेव । अन्येषां-मपि या शक्तिः, सा तस्या एव शक्तिः । त्रिषु भुवनेषु सदसत् यत् किञ्चिद् वस्तु वर्तते, तस्य सर्वस्य सा शक्तिः, तस्या उत्पत्तिः, अतः कुतो भवेत् ? यदा न विष्णुः, न ब्रह्मा, न शिवः, न च इन्द्र-प्रभृतयो देवा आसन्, न धरा, न पर्वता आसन् तदा सा देवी आसीत् । पूर्णप्रकृति - रूपिणी, निर्गुणा, मङ्गलमयी युगादौ परम-पुरुषेण सह मिलिता सती विहरति । सा देवी पश्चात् सगुणा भूत्वा भुवनत्रयं करोति । ततः पूर्वं सा हरि-ब्रह्म-हरादीन् सृष्ट्वा तेभ्यो धर्मपत्नी-रूपाः शक्तीः ददाति । तां देवीं ज्ञात्वा प्राणी जन्म-संसार-बन्धात् मुच्यते । परमविद्या-रूपिणी सा वेदानामाद्या, वेदानां कारिणी च भवति । तस्या देव्या असंख्यातानि नामानि गुण-कर्म-दृष्ट्या ब्रह्मादिभिः कल्पितानि, कानि वाहं कथयामि । हे राघव ! अकारदारभ्य क्षकारं यावत् स्वरैः व्यञ्जनैः संयोजितैः तस्या असंख्यानि नामानि भवन्ति ।

श्रीदेव्याः प्रभाव-विषये इत्थं देवर्षेः श्रुत्वा श्रीरामो व्रतस्य विधि-विषये तं पृष्टवान् । व्रतविधिं ज्ञात्वा अधुनैव व्रतं करिष्यामीति स सूचितवान् । ततो देवर्षिस्तं श्रीरामं प्रोवाच-हे राघव ! समे स्थाने पीठं कृत्वा तत्र जगदंबिकां संस्थाप्य नव उपवासान् नव-दिवसेषु त्वं कुरु । अस्मिन् कर्मणि अह-माचार्यो भविष्यामि । देवकार्य-विधानार्थं त्वामुत्साहितं करोमि ।

ख - श्रीरामचन्द्रेण श्रीनवरात्र-पूजा कृता, प्रसन्नायाः
श्रीदेव्याः श्रीरामाय वर-प्रदानेन श्रीरामचन्द्रस्य रावणोपरि विजयप्राप्तिः ।

पूज्यो व्यासः कथयति : इत्थं देवर्षेः वचनं श्रुत्वा
श्रीरामः शुभे पीठे जगदंबिकां संस्थाप्य विधिवत् तस्याः पूजनं
चकार । आश्विने मासि तस्मिन् गिरिवरे स उपवासं कुर्वन्
यथाविधि बलिदानं पूजनं च श्रीदेव्या-श्चकार । देवर्षेः पौरोहित्येन
द्वौ भ्रातरौ उपवास-पूर्वकं व्रतं कृतवन्तौ । ततोऽष्टम्या-मर्धरात्रे
सन्तुष्टा देवी भगवती सिंह-मारुह्य आविर्भूय गिरिशृङ्गे स्थित्वा
सानुजं श्रीरामचन्द्रं मेघ-गंभीरया वाचा प्रोक्तवती - हे राम !
महाबाहो ! तव व्रतेन अहमद्य प्रसन्नाऽस्मि, अभीष्टं वरं
प्रार्थयस्व । त्वं श्रीनारायणस्य अंश-संभूतो सूर्यवंशे अवतीर्णोऽसि ।

हे श्रीराम ! रावणस्य वधाय त्वं देवैः प्रार्थितोऽसि । पुरा
त्वं-मत्स्य-रूपेण घोरं राक्षसं हत्वा सुराणां हितेच्छया त्वया वेदा
रक्षिताः । त्वं कच्छपावतारे मन्दरं गिरिं पृष्ठे धृतवान् । ततः
समुद्र-मन्थनात् देवा बहून् पदार्थान् प्राप्तवन्तः । वराह-रूपेण
त्वं दन्ताग्रेण क्षितिं कृत्वा हिरण्याक्षं हतवान् । नरसिंह - रूपेण
त्वं हिरण्य-कशिपु-वक्षो विदार्य तं मारितवान्, तस्य पुत्रं
भक्तवरं प्रह्लादं च रक्षितवान् ।

श्रीदेवी कथयति - हे राघव ! त्वं वामनं वपु-
रास्थाय महाराजं वलिं छलितवान् । तदा इन्द्रानुज-रूपेण त्वं
देवकार्यं संपादितवान् । परशुराम-रूपेण क्षत्रियाणां राज्ञामन्तं
कृत्वा द्विजाय त्वं भूमिं दत्तवान् । संप्रति त्वं दशरथस्य
सुतरूपेण जातोऽसि । रावणेन अत्यन्तं पीडितैः देवैः
रावणस्य वधाय प्रार्थितोऽसि । देवांशा मम शक्तियु-
महाबलिनः कपयस्ते सहायका भविष्यन्ति । तवानुजो
शेषदेवस्य अंशरूपो रावणात्मजस्य मेघनादस्य वधं
अत्र सन्देहं न कुरु । पापिनं रावणं हत्वा त्वम्

सहस्राणि वर्षाणि यथासुखं राज्यं कृत्वा स्वलोकं यास्यसि ।
 श्रीदेवी एतत् सर्वमुक्त्वा अन्तर्हिता जाता । ततः श्रीरामचन्द्रः
 अतीव प्रसन्नो जातः । स तद् व्रतं समाप्य, विजया-पूजनं
 कृत्वा, दानानि प्रदाय दशमी-दिवसे रावणस्य वधाय प्रयाणं
 चक्रे । श्रीरामचन्द्रः कपिपति-सुग्रीवस्य सेना-सहितः सन्तुष्ट्या
 श्रीभगवत्या प्रेरितः समुद्रतटं गत्वा सेतुबन्धं विधाय देवशत्रुं
 रावणं सवंशं जघान ।

यो नरो भक्त्या श्रीदेव्या इदमुत्तमं चरितं शृणोति, स
 इहलोके विपुलान् भोगान् भुक्त्वा अन्ते परमं पदं प्राप्नोति ।
 अन्ते परमपूज्यो महर्षिप्रवरो व्यासदेवः समुद्रघोष्य कथयति यत्
 अन्यानि विस्तराणि बहूनि पुराणानि अवश्यं सन्ति परमनेन
 श्रीदेवी-भागवत-महापुराणेन सह तानि पुराणानि न समानीति
 मे मतिः, तथाहि :-

यः शृणोति नरो भक्ता	देव्या - श्रुति - मुत्तमम् ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान्	प्राप्नोति परमं पदम् ।
सन्त्यन्यानि पुराणानि	विस्तराणि बहूनि च ।
श्रीमद्-भागवतस्यास्य न	तुल्यानीति मे मतिः । ६३ ।

इति श्रीदेवी-भागवत-महापुराणस्य तृतीयः स्कन्धः समाप्तः ।

卐 卐 卐 卐 卐 卐 卐

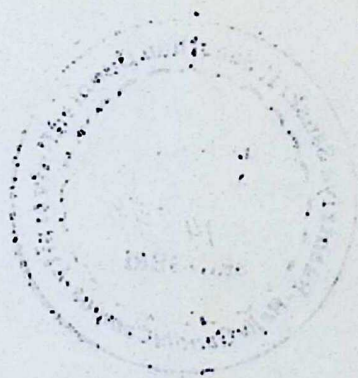
असु

श्र.
 विधि-विष
 करिष्यामीति
 हे राघव !

श्रीपरमेश्वरी श्रीभुवनेश्वरी

नव उपवासा इति तृतीय - स्कन्धः समाप्तः ।
 माचार्यो भवि

Down

W
K
O
2

2

प्रफेसर डः सदाशिव प्रहराजः
जन्म - २४.८.१९३७

कवे-रत्न्याः कृतयः- प्रकाशिताः-

१. “भक्त-सर्वस्वम्”- उत्कल-भाषाक्षरैः प्रातः स्मरण-
परंब्रह्म- श्रीशिव-स्तोत्राणाम् उत्कल-भाषा-
पद्यानुवाद-सहितम् । - १९६९
२. “अनध्यायस्य तुलनात्मक - मध्ययनम्” - (शोध-
ग्रन्थः), संस्कृत भाषया विरचितम्, दिल्लीस्थ -
भारतीय - विद्या - प्रकाशनेन प्रकाशितम् - १९८६
३. “श्रीदेवी-भागवत-दर्पणः” - श्रीदेवी-भागवतस्य पुराणस्य प्रसिद्ध -
कथानां प्रायः ७५० श्लोकैः उत्कल-भाषाक्षरैः पद्यानुवादैश्च सहितः- १९९८
४. “स्तुति-मालिका” - संस्कृत-भाषा-विरचिता, सर्वदेव-देवीनां ४९ स्वरचित-
संस्कृत - ८६६ श्लोक-स्तुति-संभलिता । - २००५
५. “संक्षिप्तं श्रीराम - श्रीकृष्ण-चरितम् ।” भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य चरितं
७२९ श्लोकैः तथा भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य च चरितं संक्षेपेण ४६४
श्लोकैश्च वर्णितम् । - २००६
६. “श्रीदेवी-माहात्म्यम्” - श्रीदुर्गा-सप्तशती-नामधेयस्य पुस्तकस्य
मौलिकं संस्करणम् । उत्कलाक्षरैः पद्यानुवादैश्च सहितम् ।- २००६
७. “श्रीराधा - कृष्ण - चरितम्” - आचार्य - श्रीगर्ग - महामुनि -
विरचितायाः श्रीगर्ग - संहितायाः प्रथम-मूलोक-खण्डाश्रितम् ।- २०१०

प्रकाशनापेक्षायाम् -

८. “श्रीराधाकृष्ण - स्तुतिमाला” - श्रीराधा-कृष्णयोः मुख्यतः
श्रीकृष्णस्य प्रसिद्ध-संस्कृत-स्तुतीनाम् उत्कलाक्षरैः पद्यानुवादैश्च सहिता ।
९. “श्लोक - रत्नावली” -(प्रथमभागः-देवी-देवानाम्) सर्वेषां देव-देवीनां
प्रसिद्ध-श्लोकानाम् उत्कलाक्षरैः उत्कलभाषा-पद्यानुवादैश्च सहिता ।
१०. “स्तव-माला” उपरि ४ संख्यायां स्थितस्य स्तुति-मालिका इति
पुस्तकस्य उत्कलाक्षर - पद्यानुवाद - संस्करणम् ।
११. “श्रीराम-श्लोक-रत्नावली”-महानाटक-समेतानां संस्कृत-काव्य-
नाटकानां प्रसिद्ध-श्लोकानाम् उत्कलाक्षरैः पद्यानुवादैश्च सहिता ।
१२. “Prohibited Days for Study and Teaching”- In this book the nine
days which were observed as holidays in *gurukulās* of Ancient
India are proposed to be the holidays of the world.